

Dini Özgürleşme mi, Dinden Özgürleşme mi? Locke ve Marx Momenti

Religious Emancipation or Emancipation from Religion? Locke and Marx Moment

Olkan SENEMOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
olkansenemoglu@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-0545-0401>

Makale Başvuru Tarihi: 17.08.2025

Makale Kabul Tarihi: 20.10.2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

Locke,
Marx,
Dini Özgürleşme,
Dinden Özgürleşme,
Devlet,

Bu makale, John Locke ve Karl Marx'ın din ve özgürlük kavramlarına ilişkin yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Locke, dini bireysel vicdanın bir alanı olarak değerlendirirken hoşgörüyle özgür toplumların temel ilkesi olarak görür; devletin dini alanlardan tamamen çekilmesini savunur. Marx ise dini, toplumsal yabancılaşmanın ve ekonomik sömürünün ideolojik bir tezahürü olarak değerlendirir; ona göre gerçek özgürlük, yalnızca dinin değil, dinin ortaya çıkmasına neden olan maddi-toplumsal koşulların dönüşümüyle mümkündür. Makale, bu iki yaklaşımı "dini özgürleşme" (Locke) ve "dinden özgürleşme" (Marx) ikiliği üzerinden tartışmakta, modern seküler toplumlarda din-devlet-birey ilişkilerinin nasıl yapılandırılması gerektiği üzerine eleştirel bir tartışma yürütmektedir. Locke'un birey merkezli özgürlük anlayışı, dinin ideolojik boyutunu göz ardı etme riskini taşıırken; Marx'ın yapısal dönüşüm perspektifi ise bireyin inanç alanındaki öznelliğini aşırı genelleştirme tehlikesi barındırır. Locke'un birey merkezli ve akılcı özgürlük anlayışının sınırlılıkları ile Marx'ın yapısal dönüşüm perspektifinin güncel geçerliliği bu çerçevede sorgulanmaktadır. Çalışmada birincil kaynaklara dayalı analiz yöntemi benimsenmiş ve düşünürlerin özgürlük, din, devlet ve ideoloji eksenindeki kuramsal çerçeveleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

ABSTRACT

Keywords:

Locke,
Marx,
Religious Emancipation,
Emancipation from
Religion,
State,

This article offers a comparative analysis of John Locke and Karl Marx's approaches to the concepts of religion and freedom. Locke conceives religion as a matter of individual conscience and regards tolerance as a foundational principle of free societies; he advocates for the complete withdrawal of the state from religious affairs. Marx, on the other hand, interprets religion as an ideological expression of social alienation and economic exploitation; for him, genuine freedom is possible only through the transformation of the material and social conditions that give rise to religion itself. The article frames these contrasting perspectives through the duality of "religious emancipation" (Locke) and "emancipation from religion" (Marx), and critically discusses how the relationship between religion, state, and individual should be structured in modern secular societies. Locke's individual-centered conception of freedom risks overlooking the ideological dimension of religion, while Marx's structural perspective risks overgeneralizing the subjective nature of individual belief. The study adopts a primary-source-based analytical method and compares the theoretical frameworks of both thinkers in relation to freedom, religion, the state, and ideology.

Önerilen Alıntı (Suggested Citation): SENEMOĞLU, Olkan (2025), "Dini Özgürleşme mi, Dinden Özgürleşme mi? Locke ve Marx Momenti", **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, S.8(3), ss.846-xx, Doi: <https://doi.org/10.33712/mana.1767236>

1. GİRİŞ

Dini özgürlük, modern seküler demokrasilerin temel taşlarından biri olarak bireylerin inançlarını özgürce yaşayabilmelerini güvence altına almayı hedefler. Ancak bu özgürlük tarihsel ve felsefi kökenleri bakımından derin tartışmalara yol açmıştır. Locke ve Marx, dinin birey ve toplum üzerindeki etkilerini farklı bağlamlarda ele alarak bu tartışmanın iki uç noktasını temsil eder. Locke, dini bireysel vicdanın bir meselesi olarak görüp hoşgörüyü, özgür toplumların temel ilkesi olarak savunurken, Marx, dini toplumsal yabancılaşmanın ve ekonomik sömürünün bir yansıması olarak ele alır. Bu çalışmanın amacı, Locke'un bireysel özgürlük anlayışı ile Marx'ın toplumsal özgürlük perspektifinden hareketle, “*dini özgürleşme*” ve “*dinden özgürleşme*” kavramlarının karşılaştırmalı olarak analizi ve mümkün olduğu noktalarda günümüz bağlamında nasıl yeniden değerlendirilebileceğini tartışmaktır. Bu noktada ayrıca şu sorular da tartışılmaktadır: Locke'un bireysel özgürlük anlayışı ile Marx'ın toplumsal özgürlük perspektifi arasında nasıl bir ilişki veya zıtlık kurulabilir? Locke'un hoşgörü anlayışı, dini özgürlüğün sınırlarını nasıl çizer? Marx'ın din eleştirisi bu sınırların toplumsal ve politik düzeyde nasıl genişletilebileceğini mi savunur? Çoğulcu toplumlarda dinin rolü nasıl olmalıdır? Locke'un bireysel özgürlük ve hoşgörü anlayışı, bu bağlamda hangi sınırlara sahiptir?

Locke, devletin dini meselelerden elini çekmesi gerektiğini ve bireylerin kendi inançlarını özgürce belirlemelerinin toplumsal barış için elzem olduğunu savunur. Öte yandan Marx, dinin yalnızca bireysel bir mesele olmadığını aksine toplumsal koşulların bir sonucu ve mevcut düzenin sürdürülmesinde ideolojik bir araç olduğunu belirtir. Marx dinin bireylerin gerçek toplumsal özgürlüklerini engelleyen bir “*yanılsama*” olduğunu ortaya koyar. Bu iki yaklaşım modern toplumlarda din-devlet-birey ilişkilerinin nasıl şekillendiği ve nasıl şekillenmesi gerektiğine dair derin bir tartışma zemini sunmaktadır.

Locke'un dini özgürlük üzerine fikirleri, modern seküler devlet anlayışının temellerini atmıştır. Richard Ashcraft, Locke'un hoşgörü anlayışını, 17. yüzyıl İngiltere'sindeki dini ve siyasi çatışmalar bağlamında analiz ederek, onun bireysel vicdan özgürlüğüne verdiği önemin tarihsel temellerini ortaya koyar (1986). Parker, Locke'un hayatı boyunca din ve kutsal yazılarla ne kadar ilgili olduğuna dikkat çekmekte ve Aydınlanma Çağı'nın bir figürü olmasına rağmen, Locke'un dini öğretileri tamamen reddetmediği ve hatta bu öğretileri felsefi ve politik görüşlerini şekillendirmede kullandığını belirtmektedir (Parker, 2010:7).

Locke'un kutsal yazılara olan bağlılığını ve inancını açıkça ortaya koyan en önemli metinlerden biri olan Worcester Piskoposu Edward Stillingfleet'e gönderdiği mektupta şöyle yazmaktadır: Kutsal Yazılar benim için her zaman rehberim olmuştur ve olmaya devam edecektir ve en önemli şeylerle ilgili yanılmaz gerçeği içerdiği için her zaman onu dinleyeceğim. Keşke içinde hiçbir gizem olmadığını söyleyebilseydim: Bende olduğunu kabul ediyorum ve her zaman olacağından korkuyorum. Ama şeylerin kanıtına ihtiyaç duyduğumda bile, Tanrı söylediği için inanmak için yeterli nedenim var: ve Kutsal Yazılardaki herhangi bir vahye aykırı olduğunu gösterir göstermez herhangi bir fikrimi hemen kınayacak ve bırakacağım (Locke, 1824:96). Görüldüğü üzere Locke, aklın sınırlarını kabul etmekle birlikte, Tanrı'nın sözüne dayanan bir inanca sahip olduğunu dile getirmektedir. John Dunn, Locke'un özgürlük anlayışını modern liberalizmin temel taşlarından biri olarak değerlendirir ve onun dini özgürlük ile devlet otoritesini nasıl dengelediğini vurgular (Locke, 1969). Ancak Locke'un din anlayışı, bireysel vicdan özgürlüğüne odaklanırken, dinin toplumsal ve politik etkilerini yeterince ele almaması nedeniyle eleştirilmiştir. Örneğin, Jeremy Waldron, Locke'un hoşgörü anlayışının, dini toplulukların bireyler üzerindeki baskıcı etkilerini görmezden geldiğini savunur (Waldron, 2002).

Locke, teolojik olarak muhafazakâr Kalvinizmden günümüzde “*liberal*” olarak adlandırabileceğimiz Anglikan Latitudinarianizm akımına kadar uzanan çeşitli teolojik geleneklerden unsurları harmanlayarak, standart teolojik sınıflandırmalardan ayrılan özgün bir bileşim ortaya koyar. Bu nedenle Locke araştırmacıları, Locke'a hangi dini etiketin verileceği konusunda hiçbir zaman fikir birliğine varamamıştır (Forster, 2005:2-3). Her ne olursa olsun, Locke'un dini görüşlerinin farklı teolojik geleneklerden etkilendiğini ve bu nedenle onu tek bir kategoriye koymanın zor olduğunu belirtmekte fayda var.

Locke, farklı yorumcular tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir: mutlak bireysel hakların özgürlükçü bir savunucusu, dini siyasetten uzaklaştırmayı amaçlayan bir sekülerist, kapitalizmin bir savunucusu, doğal hukuk doktrinini vahiyden bağımsız, salt akılla temellendirmeye çalışan bir rasyonalist, tolerans kuramcısı –ancak bu kuramı ateistlere, Müslümanlara ve Katoliklere yönelik önyargılarla sakatlanmış biri olarak görülmüştür. Bazı yorumcular, özellikle Leo Strauss'un izinden gidenler, Locke'un örtük bir ateist ve/veya Hobbesçu olduğunu ileri sürerler (Forster, 2005:3).

Marx dinin bireylerin kendi yarattıkları toplumsal koşulların bir ürünü olduğunu ve bu koşulların yeniden üretilmesinde ideolojik bir rol oynadığını savunur. Terry Eagleton, Marx'ın din eleştirisinin, yalnızca dinin eleştirisi olmadığını, aynı zamanda toplumsal düzenin eleştirisi olduğunu vurgular (Eagleton, 1976). Karl Löwith, Marx'ın din eleştirisini tarihsel materyalizm bağlamında değerlendirerek dinin insani özden yabancılaşmanın bir biçimi olduğunu ifade eder (Löwith, 1964). Marx'ın din eleştirisi, bireysel dini deneyimleri aşırı genelleştirdiği ve dinin toplumsal dayanışma ve adalet için bir araç olabileceğini göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Talal Asad, modern laikliğin, dinin yalnızca bireysel bir mesele olarak ele alınmasını teşvik ettiğini ve bunun dinin toplumsal etkilerini ihmal ettiğini savunur (Asad, 2003).

Locke ve Marx'ın din üzerine düşünceleri, modern çoğulcu toplumlarda din-devlet ilişkilerine dair güncel tartışmalara ışık tutmaktadır. Taylor (2007), modern toplumlarda dinin kamusal ve bireysel alanlardaki değişen rolünü analiz eder. Taylor, Locke'un hoşgörü anlayışının, dinin bireysel bir mesele olarak görülmesiyle modern sekülerliğe katkı sağladığını belirtirken, dinin toplumsal boyutlarının yeterince ele alınmadığını vurgular. Benzer şekilde, Saba Mahmood, dinin toplumsal ve kültürel bağlamda ele alınmasının önemini savunarak, Marx'ın din eleştirisinin toplumsal eşitsizliklerin analizi için hala geçerli olduğunu ifade eder (Mahmood, 2005).

Tüm bu tartışmalar ışığında bu çalışma şu sorular üzerine düşünmektedir: Dini özgürlük, bireyin vicdani kararlarına dayanmalı mı, yoksa toplumun ortak değerleri ve normlarıyla sınırlanmalı mı? Dinin bireysel bir mesele olarak ele alınması, dinin toplumsal boyutlarını görmezden gelerek, toplumsal çatışmaların üzerini örtebilir mi? Din, bireyler için manevi bir rehberlik mi sağlar, yoksa toplumsal eşitsizlikleri meşrulaştıran bir ideolojik araç olarak mı işlev görür? John Locke'un hoşgörü anlayışı, modern seküler devletlerde bireysel dini özgürlüğü güvence altına alırken, dinin toplumsal ve politik etkilerini yeterince ele alıyor mu? Karl Marx'ın dinden özgürleşme anlayışı, bireylerin kişisel dini deneyimlerini aşırı genelleştirme riski taşır mı? Dinden özgürleşme, sadece dini inançlardan kurtulmak mı, yoksa dinin ortaya çıkmasına neden olan toplumsal koşulları dönüştürmek anlamına mı gelir?

2. LOCKE'A GÖRE DİN VE DEVLET

Locke, dinin temel amacını erdem ve dindarlık kurallarına dayalı bir yaşamın düzenlemesi olarak tanımlarken dinin güce, zorlamaya veya dünyevi ihtişama alet edilmesini reddeden bir yaklaşımı benimser. Locke'un “*din, zahiri bir ihtişam meydana getirmek veya ruhanî egemenliği ele geçirmek yahut zorlayıcı kuvvet uygulamak için değil; insanların hayatını erdem ve dindarlık kurallarına göre düzenlemek için kurulmuştur*” (Locke, 2012:28) cümlesinde, dinin amacını idealize eden ve onun insan yaşamındaki rolünü ahlaki ve manevi bir düzleme oturtan bir yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Locke burada dinin asıl amacını erdem ve dindarlık kuralları çerçevesinde tanımlarken, onun tarihsel olarak oynadığı diğer rolleri dışlar. Ancak tarihsel gerçeklik, dinin yalnızca bireysel ahlak ve erdemle sınırlı bir alan olmadığını göstermektedir. Din, tarih boyunca siyasi otoritenin meşruiyet kazanmasında, toplumun kontrol edilmesinde ve ekonomik ilişkilerin düzenlenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Örneğin Orta Çağ Avrupa'sında Katolik Kilisesi hem siyasi hem de ekonomik otoritenin birincil kaynağıydı. İslam dünyasında halifelik, dini otorite ile siyasi otoritenin birleştiği bir kurum olarak varlık göstermiştir. Bu bağlamda dinin tarihsel ve ideolojik rolünü göz ardı etmek, onun gerçek işlevini anlamayı da zorlaştırmaktadır.

Locke, modern laiklik anlayışının temellerini oluşturan din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiği fikrini ortaya koyan önemli düşünürlerden biridir. Locke hem bireylerin dini özgürlüklerini hem de devletin toplumsal düzen üzerindeki otoritesini korumak için bu ayrımı zorunlu görmektedir. Locke, devletin din alanındaki yetkisini sınırlandırarak bireylere kendi inançlarını özgürce seçme hakkı tanır. Bu da devletin, bireylerin dini inançlarına müdahil olmasının meşru olmadığını gösterir. Locke için hoşgörü bir zorunluluktan doğmuştur (Walzer, 1998) diyen yazarlar olduğu gibi, bunun pragmatik bir tutum olduğunu (Mendus, 1989) veya Locke'un negatif veya araçsal bir hoşgörü anlayışına sahip olduğunu da (Leiter, 2008) ileri sürenler olmuştur. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması konusunda Locke ise şöyle yazmaktadır (Locke, 2012:31);

“Siyasî yönetimin işlerini, din işlerinden kesinlikle ayırt etmeyi ve ikisi arasına âdil sınırlar koymayı bütün her şeyin üzerinde zorunlu buluyorum. Eğer bu yapılmazsa, bir tarafta insan ruhunun çıkarlarıyla ilgilenenler yahut en azından ilgilendiklerini iddia edenler ile, öte tarafta devleti koruyan yahut en azından koruduklarını ileri sürenler arasında sürekli ortaya çıkacak olan ihtilâflara son verilemez.”

Bu paragrafta Locke, dinin bireysel vicdanın bir meselesi olduğunu, devletin ise toplumsal düzeni sağlama ve bireylerin haklarını koruma sorumluluğu taşıdığını savunur. Bunun bireyin özgürlüğünü hem dini hem de sivil alanda korumayı amaçlayan bir anlayış olduğu söylenebilir. Devletin tarafsız kalması ve dini bir kurum gibi davranmaması, farklı inançlara sahip bireylerin eşit haklara sahip olduğu bir toplumun oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Son cümlede ise Locke, din ve devlet arasındaki sınırların belirsiz olduğu durumlarda çatışmanın kaçınılmaz olduğunu savunur. Bu çatışma, her iki alanın da kendi yetki sınırlarını aşmasından kaynaklanır. Tarihsel olarak Orta Çağ Avrupa'sına baktığımızda Katolik Kilisesi'nin hem ruhani hem de siyasi otoriteyi elinde bulundurduğu dönemde, kilise ve monarşiler arasında sürekli çatışmalar yaşanmıştır. Locke'un görüşü, bu tür çatışmaları önlemeyi amaçlar. Günümüzde ise bazı teokratik rejimlerde devlet, dini kuralları topluma zorla dayatır. Bunun sonucu olarak toplumsal ayrışma ve bireysel özgürlüklerin ihlali ortaya çıkar. Locke, her iki alanın yetki alanını aşmasının sadece bireylerin özgürlüklerini tehlikeye atmakla kalmayıp toplumsal düzeni de bozacağını savunur.

Bu anlayışın olumlu yönleri olduğu kadar eleştiriye açık noktaları da bulunmaktadır: İlki çoğulculuk ve hoşgörü yaratır. Zira Locke'un önerdiği ayrım, farklı inançlara sahip bireylerin barış içinde bir arada yaşamasını mümkün kılar. Çünkü devletin tarafsızlığı, dinler arası çatışmayı önler. İkincisi dini baskının önlenmesidir. Devletin dini kuralları dayatmaması, bireylerin vicdan özgürlüğünü garanti eder. Zaten Locke'a göre tüm içsel inançlar hoşgörünün nesnesi haline gelir çünkü bunlar iç dünyaya aittir. Buna karşılık, görüşlerin ifade edilmesi dahil olmak üzere tüm dışsal eylemler, topluma zarar vermedikleri sürece hoşgörüyle karşılanabilir (Takai, 2021:190).

Locke, çözüm olarak din ve devlet arasına adil sınırlar koymayı önerir. Bu sınırlar, her iki otoritenin de kendi yetki alanında kalmasını sağlamak amacıyla. Ancak bu sınırların belirlenmesi pratikte zorluklar yaratabilir. Zira kimin sınırları belirleyeceği belirsizdir. Locke'un teorisi, sınırların belirlenmesinde kimin yetkili olduğunu açıklamaz. Devletin bu sınırları belirlemesi, dini özgürlükleri sınırlandırabilir; kilisenin belirlemesi ise devletin otoritesini zedeleyebilir. Farklı inançlara sahip toplumlarda, bu sınırların adil bir şekilde uygulanması karmaşık ve tartışmalı olabilir. Bu noktada Locke'un çizdiği sınırın şöyle bir ilkesi olduğu söylenebilir. Takai'ye göre Locke tüm inanç sistemlerine sahip insanlara hoşgörü gösterilmesi gerektiğini savunur ancak bunun sivil toplumun barış ve düzenini bozmadıkları sürece mümkün olacağını savunmuştur (Takai, 2021:190).

Başka bir paragrafta Locke devlet ile din arasındaki ilişkiye dair görüşlerini şöyle dile getirir. *“Zahirî ibadete ilişkin olarak, ilk önce, yargıcın yasa yoluyla gerek kendi kilisesini gerekse az çok farklı olan bir başkasını, Tanrı'ya ibadette, her ne olursa olsun, herhangi bir ayinin veya seromoninin yapılmasını mecbur etmeye yönelik hiçbir gücü bulunmadığını söylüyorum”* (Locke, 2012:53). Locke bu pasajda, devlet otoritesinin dini ritüelleri veya ibadet biçimlerini düzenleme yetkisi olmadığını açıkça belirtir. Bu, devletin dine müdahale etmemesi gerektiği fikrinin en net ifadelerinden biridir. Locke'un bu görüşü, modern laiklik anlayışıyla benzerliği açısından ele alabiliriz: Devlet, bireylerin dini tercihlerini belirleyemez ve dini uygulamaları düzenleyemez. Locke'un bu anlayışı, farklı dini geleneklerin barış içinde bir arada yaşamasını mümkün kılar. Dini ritüellerin bireylerin vicdanına bırakılmasının toplumdaki dini çoğulculuğu desteklediği söylenebilir.

Din ve devlet arasında bir ayrım yapmış olmasının Locke'un dini dışarda bıraktığı anlamına gelmemelidir. Din ve ilahi olana vurgusunu iyi anlayabilmek için Locke'un doğa yasasını temellendirmesine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Locke'un siyasal düşüncesinde doğa yasası yalnızca bireysel vicdanın değil aynı zamanda sivil otoritenin de sınırlarını belirleyen aşkın bir ilkedir. Hükümet Üstüne 2 Tez'de açıkça ifade ettiği üzere, doğa yasasının yükümlülükleri toplum içinde sona ermez... yasa koyucuların hem kendi eylemleri hem de başkalarının eylemleri için koydukları kurallar, doğa yasasına, yani Tanrı'nın iradesine -ki doğa yasası da bunun bir beyanıdır- uygun olmak zorundadır (Locke, 1967:135).

Bu pasaj Locke'un sadece bireysel hak ve özgürlükleri değil aynı zamanda siyasal iktidarın kendisini de ilahi bir düzenin temsilcisi olarak kurguladığını gösterir. Nitekim Nuovo'nun da belirttiği gibi, bu sözler Locke'un teolojik eserlerinden çok önce yazılmış olsa da filozof bu görüşlerinden hiçbir zaman vazgeçmemiş, aksine onları felsefi mirasının ayrılmaz bir parçası hâline getirmek için özel çaba göstermiştir. Dolayısıyla Locke politik teolojisi hem tüm egemenliği Tanrı'da temellendiren bir anlayış üzerine kurmuştur hem de doğa yasası aracılığıyla hem bireysel ahlak hem de sivil toplumun hukuk sistemi üzerinde etkili olacak biçimde inşa etmiştir. Egemenliğin tamamını Tanrı'ya atfeden Locke'un politik teolojisi doğal yasa aracılığıyla hem bireysel ahlak üzerinde hem de sivil toplumun yasaları üzerinde etkili kılınmıştır. Locke'un ahlak kuramı bu politik-teolojik metinlerde tamamlanmış hâle gelmiştir (Nuovo, 2017:246). Locke'un siyasal kuramı böylece, sadece bir özgürlükler rejimini değil aynı zamanda Tanrı'nın iradesiyle uyumlu bir kamusal düzeni tesis etmeyi amaçlayan

normatif bir biçime dönüşür. Waldron'un (2002) bakış açısından yanıtlayacak olursak, Locke bize siyasal felsefe kanonu içinde bulunan en ayrıntılı eşitlik kuramlarından birini sunar. Ancak bu kuram günümüz açısından zorludur, çünkü temelleri açıkça dinsel bir zemine dayanmaktadır.

2.1. Devletin Dini İnançlara Müdahalede Sınırlılığı, Hoşgörü ve Bireysel Özgürlük

Locke'un din, birey ve devlet ilişkisine dair görüşlerini derinlemesine açıklayan bir pasaj Hoşgörü Üzerine Bir Mektup isimli çalışmasında bulunmaktadır (Locke, 2012:32-35). Locke yukarıda da andığımız üzere devletin yalnızca bireylerin sivil çıkarlarını (hayat, özgürlük, mülkiyet) korumak için var olduğunu savunur ve ruhların kurtuluşu gibi dinsel meselelerin devletin yetki alanında olmadığını vurgular. Bu yönüyle metin, üç temel argüman sunar.

- Ruhların iyiliği devlete ait değildir; Tanrı, hiçbir yöneticiye başkalarını kendi dini anlayışına zorlamak için yetki vermemiştir. İnanç, bireyin vicdanına bağlıdır ve dış baskıyla değiştirilemez.
- Dışsal baskının etkisizliği: Cezalar, inanç ve iman yaratma konusunda etkisizdir; gerçek din, bireyin akıl yoluyla ikna edilmesine dayanır.
- Dinin çeşitliliği ve devletin yetersizliği: Dünya hükümdarlarının farklı dini anlayışları, evrensel bir dini doğruyu bulmayı neredeyse imkânsız hale getirir. Devletin dine müdahalesi, bireylerin doğrudan mutluluğunu ve kurtuluşunu tehdit eder.

Söz konusu sayfalar takip edildiğinde Locke (2012:32-35), inancın akıl yoluyla ikna edilmesi gerektiğini ve zorlamanın sadece riyakârlık yaratacağını savunur. Locke, dinin bireysel bir mesele olduğunu ve dışsal müdahalelerin sadece dini inancı zedeleyeceğini belirtir. Bu, bireyin dini inancını özgürce seçme hakkını savunan bir yaklaşımdır. Günümüzde ifade özgürlüğü ve vicdan özgürlüğü gibi temel haklar, Locke'un bu argümanından ilham almıştır. Tarih boyunca, dini zorlamaların bireylerin inançlarını derinleştirmek yerine daha büyük toplumsal çatışmalara yol açtığı görülmüştür. Örneğin Avrupa'daki din savaşları ve Engizisyon, din adına yapılan baskıların yıkıcı etkilerini göstermiştir. Locke, cezaların etkisizliğini vurgularken, dinin sadece bireysel akılla ve samimiyetle şekillenebileceğini belirtir. Ancak bu görüşün, dinin toplumsal kontrol aracı olarak işlev gördüğü tarihsel gerçekliği göz ardı ettiği de söylenebilir.

Locke'un hoşgörü anlayışı, dinler arası çatışmayı önlemek ve bireylerin dini özgürlüklerini korumak için bir çözüm önerir. Ancak bu yaklaşımın dinin ideolojik ve toplumsal işlevlerini göz ardı ederek dinin bireysel özgürlükle sınırlı bir alan olduğunu varsayması noktasında eleştiriye açılabilmektedir.

Locke'un bireysel hakların dokunulmazlığını dinin egemenlik alanıyla sınırlandıran bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir (Locke, 2012:43);

“Sözün kıyası, hiç kimse ne tek tek kişiler ne kiliseler hatta ne de devletler, din vesilesiyle birbirlerinin dünyevî mallarına ve sivil haklarına tecavüz etmek yetkisine sahiptirler. Başka kanaatte olanlar, böylece, insanlığa nasıl öldürücü bir ihtilâf ve savaş tohumu ettiklerini, sonsuz düşmanlıkları, yağmaları ve katliamları nasıl tahrik ettiklerini kendi başlarına iyice düşünsünler. Bu düşünce, egemenliğin zorla tesis edilmesi ve dinin silâh gücüyle yayılması gerektiği fikrine üstün gelmedikçe, insanlar arasındaki ortak dostluk korunamayacağı gibi ne barış ne de güvenlik tesis edilebilir”

Dini güçlerin veya devletin, bireylerin sivil haklarına müdahale etmeleri sadece bireylerin özgürlüğünü tehdit etmekle kalmaz, aynı zamanda toplumda uzun vadeli çatışmaların ve güvensizliğin tohumlarını da eker. Locke'un bu argümanı, Avrupa'da reformasyon ve engizisyon döneminde yaşanan dini çatışmaların yıkıcı sonuçlarına doğrudan bir eleştiridir. Devletlerin ve dini otoritelerin bireylerin mülkiyetlerine ve özgürlüklerine müdahaleleri toplumun barışını baltalamıştır. Günümüzde din adına bireylerin haklarının ihlali, sadece teokratik rejimlerde değil, başka devlet yapılarında da ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Locke'un bu görüşünün dini özgürlük ile bireysel özgürlüğün kesiştiği alanları korumak adına önemli bir zemin oluşturduğu söylenebilir. Locke'un “ortak dostluk ve güvenlik” vurgusu, dinin bireysel ahlak ve vicdanla sınırlı tutulmasını önerir. Bu yaklaşım, modern çoğulcu toplumların sosyal uyumuna da ışık tutar. Tabi bu durum ancak Locke'un kiliseler veya dini topluluklara biçmiş olduğu roller etrafında kalırsa mümkün olabilmektedir.

“Kiliseler olarak adlandırdığım bu dinî topluluklara siyasî yönetimin hoşgörü göstermesi gerekir; çünkü bu toplulukların işi, özellikle ilgilenmenin her insan için meşru olduğu şeyden (ruhlarının selâmetini kastediyorum) başka bir şey değildir ve bu bakımdan, millî kiliseyle diğer farklı

cemaatler arasında hiçbir farklılık söz konusu değildir. Fakat her kilise içinde, bilhassa düşünülmesi gereken iki konu vardır: İbadetin dış formu ve ayinleriyle, imanın doktrinleri ve hükümleri. Bu konuların, bütün hoşgörü sorununun daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi için, ayrı ayrı ve açık seçik ele alınması gerekmektedir (Locke, 2012:52)."

Bu pasajda kiliselerin asli görevinin manevi rehberlik olduğunu, siyasi güçle ya da dünyevi otoriteyle karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Locke, kiliselerin bireysel vicdanla ilgilenmesi ve devletin buna müdahale etmemesi gerektiğini vurguluyor gibidir. Fakat kilise ve devlet arasında kurmuş olduğu ayrım noktasında çok dikkatli olmak gerekmektedir. Literatürde sıklıkla Locke'un sekülerlik anlayışının, dinin özel alana çekilmesini zorunlu kıldığı yönünde yorumlandığı görülmektedir. Bu yaklaşımlar, onun devlet-kilise ayrımını kamusal-özel ya da beden-ruh gibi ikili karşıtlıklarla ilişkilendirerek, dini bu çiftlerin "özel" ya da "içsel" olan kısmına indirgediğini varsayar. Ancak bu tür yorumlar, söz konusu kategorilerin tarihsel ve kuramsal olarak inşa edilmiş olduğunu göz ardı ederek, onları sabit ve evrensel yapılar gibi ele alma eğilimindedir. Oysa daha eleştirel bir Locke okuması, bu kavramsal karşıtlıkların kendilerinin de tarihsel süreç içinde şekillendiğini ve sabit değil oluşum hâlindeki yapılar olduklarını göstermektedir. Bu noktada Pritchard, Locke'un düşüncesini şöyle yorumlamaktadır: Dini, sanki bu kategori de tamamlanmış ve sabit bir alanmış gibi, özel –hatta içsel ve bireysel– bir inanç alanına hapsedmek yerine, Locke'un dini, özel ile kamusal olan arasındaki ayrımın temeli olarak yeniden kurguladığını savunmaktadır. Ona göre, Locke'un politik teolojisi, insanı ilahi olana ait bir varlık olarak konumlandırır ve ona devredilemez bir aşkınlık atfederek hakların temelini oluşturur. Bu anlayış, dinin kamusal alanda dolaşıma, tartışmaya ve yargıya uygun bir kanaatler ve eğilimler bütünü olarak dönüştürülmesini teşvik eder (Pritchard, 2014:1-2).

Locke'a göre kiliseler, manevi bir alanı temsil eder ve bu nedenle dünyevi güçler karşısında bağımsızdır. Ancak bu bağımsızlık, kiliselerin siyasetten tamamen izole olması gerektiği anlamına gelir. Bu görüşüyle dini toplulukların siyasi alanı etkileme kapasitesini eleştirdiğine dikkat etmek gerekmektedir. Locke, kiliselerin hem dini doktrinlerini hem de ayinlerini yönetirken hoşgörüyü temel alması gerektiğini belirtir. Bu, dini çeşitlilik içindeki toplumlarda, çatışmaların önlenmesi için önemli bir bakış açısidir. Locke, hoşgörünün yalnızca bireyler arasında değil, devlet ve dini kurumlar arasında da temel bir ilke olması gerektiğini öne sürer. Fakat günümüzde sadece teokratik ülkelerde değil anayasal olarak laik olduğunu dile getiren ülkelerde bile dini cemaatlerin politik, sosyal, kültürel ve ekonomik etkilerinin çok ciddi boyutta olduğu ortadadır. Bu yönüyle bu durumun eleştirisi Marx'ın anlayışı ele alınırken tekrar tartışmaya açılacaktır.

Locke'un bir başka pasajı, din farklılıklarının bireylerin temel haklarını ihlal etmek için bir gerekçe olarak kullanılamayacağına dair kesin bir uyarı niteliğindedir. "...Hiç kimse, hangi ruhanî görevle şereflelendirilmiş olursa olsun, kendi kilisesinden ve inancından olmayan başka birini aralarındaki din farklılığı sebebiyle dünyevî mallarının bir kısmından veya özgürlüğünden mahrum edemez. Çünkü bütün kilise için yasal olmayan herhangi bir şey bir ruhanî hakla onun üyelerinden biri için yasal hâle gelemmez" (Locke, 2012:44). Bu argümanın modern insan hakları belgelerinde ifade edilen "din ve inanç özgürlüğü" ilkesine doğrudan bir katkı sağladığı söylenebilir. Locke'un metinleri, ilahi temele dayanan bir ahlaki otoritenin, rızaya dayalı yönetim ile kaba kuvvete dayalı yönetim arasındaki temel farkı oluşturduğunu güçlü bir biçimde savunur. Onun ahlaki uzlaşma kuramı, çok dinli bir toplumda bu türden bir ahlaki otoritenin nasıl inşa edilebileceğini göstermesi açısından önemlidir (Forster, 2005:29-30).

Locke için din, bireysel özgürlüklerin güvence altına alınmasında değil ortak siyasi düzenin ahlaki temellerinin oluşturulmasında işlevseldir. Bu, seküler devlet içinde dinin sınırlandırılması değil, onun belirli bir işlevle sisteme entegre edilmesidir. Din farkı, bireylerin eşit haklara sahip olmalarını engellememelidir. Bu görüş, adil bir toplumun inşası için gereklidir. Bu noktada dikkatli olmak gerekmektedir, zira Locke önemli bir konuyu unuttur. Locke'un önerisi dini ayrımcılığı reddederken, dini toplulukların kendi iç düzenlerini nasıl yöneteceği konusunu açık bırakır. Bu durum, özellikle kapalı dini cemaatlerde bireysel hakların korunması açısından tartışmalı olabilir. Elbette birazdan tartışacağımız üzere dini cemaatlerin kendi içlerinde bireysel unsurlara nasıl davranması gerektiğine dair fikirlerinin olduğu söylenebilir. Fakat böyle bir vurgu yine de dini cemaatler içinde yaşanan bireysel hak ihlalleri veya baskı unsurlarının rahatlıkla görülemeyebileceği veya tespit edilemeyebileceğini gözden kaçırmıştır. Ayrıca ateistler de sistemin dışında bırakılmıştır.

Locke, dini toplulukların hoşgörü ilkesine dayalı bir şekilde işlev görmesi gerektiğini savunurken, bu toplulukların iç disiplin mekanizmalarının sınırlarını ve bireylerin sivil haklarını koruma gerekliliğini vurgular. Locke hem dini cemaatlerin manevi otoritesini hem de devletin sivil alan üzerindeki mutlak yetkisini tartışmaya açar. Bu düşüncenin ana temalarını ve Locke'un düşüncesinin detaylı bir analizini aşağıdaki pasaj üzerinden tartışmaya açabiliriz (Locke, 2012:39).

“...(1.)Hiçbir kilisenin hoşgörüsü görevi dolayısıyla, onca uyarıdan sonra, cemaatin kanunlarına karşı suç işlemeye inatla devam eden hiç kimseyi koynunda barındırmakla yükümlü olmadığını kabul ediyorum. Çünkü bunlar cemaatin kefaleti ve komünyonun varoluş şartı olduğundan, onların ihlâl edilmesine hiçbir eleştiri olmaksızın müsaade edilirse, bu hâlde toplum derhâl çözülür. (2.) Ama, her hâlikârda aforoz cezasının ve uygulamasının, topluluktan atılan kimsenin bedenine yahut mallarına herhangi bir surette zarar verecek hiçbir hoyrat muameleye sevk etmemesine dikkat edilmesi gerekir. (3.) Çünkü bütün zor kullanma yetkisi (sık sık söylendiği gibi) yargıya aittir ve hiçbir özel şahsın, haksız bir zorbalık karşısında kendini savunma durumunda kalmadıkça (olmadıkça) hiçbir vakit zor kullanmaması gerekir. (4.) Aforoz etmek, aforoz edilen kişiyi önceden sahip olduğu sivil çıkarlarından ne mahrum bırakır ne de bırakabilir. (5.) Bütün bu şeyler, sivil-siyasî yönetime aittir ve hukuk sisteminin koruması altındadır.”

Locke ilk (1.) paragrafta, dini cemaatlerin hoşgörüsü ilkesine uyması gerektiğini savunsa da bu hoşgörüsünün sınırlarını çizer. Cemaatin iç düzenini ve doktrinlerini ihlal eden bir bireyin topluluk içinde barındırılmasının, toplumun temel dayanışmasını ve varoluş nedenini tehdit edeceğini belirtir. Locke’un bu düşüncesi, bireysel özgürlük ile topluluk düzeni arasındaki ince dengeyi vurguluyor gibidir. Locke’un burada bireylerin dini cemaatin kurallarına uymasını topluluğun varlığı için temel bir şart olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, bireylerin ihlallerine karşı toleranssız bir duruş, topluluğun ahlaki ve manevi düzenini koruma ihtiyacından kaynaklandığı söylenebilir. Bu görüş, günümüzde dini toplulukların kendi üyeleri üzerinde disiplin uygulama hakkı ile bireylerin özgürlüklerinin korunması arasındaki tartışmalar için de geçerlidir. Örneğin, bir dini cemaatin kendi normlarına uymayan bireylere karşı aldığı manevi yaptırımların, birey haklarını ne ölçüde ihlal ettiği sorusu bu bağlamda önemlidir. Elbette burada Locke’un vurgusu bir kilise cemaatinden, ki bu kilise siyasal alandan ayrılmış sadece ilahi kurtuluşla ilgilenen bir cemaattir, bir üyenin şartları yerine getirmese ayrılması gerektiğine dairdir. Fakat bütün dini cemaatlerin bu -siyasal alandan soyutlanmış- pozisyonunu garanti edecek bir mekanizmada ortada yoktur.

Devam eden cümlede (2.) Locke, aforozun manevi bir yaptırım olarak sınırlandırılması gerektiğini vurgular. Dini toplulukların, aforoz edilen bireylerin fiziksel güvenliğini veya sivil haklarını ihlal etme yetkisi olmadığını açıkça belirtir. Locke’un aforozu manevi bir ceza ile sınırlandırması, dini toplulukların dünyevi yetkilere sahip olmasını reddeden bir laiklik anlayışını desteklediği söylenebilir. Bu görüş, dini cemaatlerin dünyevi otoriteye sahip olduğu sistemlere karşı bir eleştiri niteliğindedir. Locke, dini cemaatlerin bireylerin sivil haklarını ihlal etme kapasitesine karşı açık bir sınır çizer. Dini yaptırımların bireyin mülkiyet, güvenlik ve özgürlük haklarına müdahale etmesini kesin bir şekilde reddeder. Ancak Locke’un bu sınırlandırması, dini cemaatlerin topluluk içindeki bireyler üzerinde manevi baskı kurma potansiyelini tamamen ortadan kaldırmaz. Manevi yaptırımlar, birey üzerinde dolaylı bir baskı mekanizması olarak işlev görebilir. 3. paragrafta Locke, zor kullanma yetkisinin yalnızca sivil yönetime yani devlete ait olduğunu savunur. Bu yaklaşım hukukun üstünlüğü ilkesinin din üzerindeki üstünlüğünü vurguluyormuş gibi görünmektedir. Bu doğrultuda devletin dini cemaatlerin bireylerin temel haklarını ihlal etmemesi için bir denetim mekanizması olarak işlev gördüğü dile getirilse de yine de bunu her devletin garanti altına alacağı, bu ilkeden ortaya çıkmaz.

Locke aforozla ilgili cümlesinde (4.), dini cemaatlerin manevi yaptırımlarının bireylerin dünyevi haklarını etkilememesi gerektiğini savunur. Bu anlayış Locke’un toplumsal düzenin manevi değil, hukuki bir temel üzerine inşa edilmesi gerektiği anlayışıyla uyumludur ya da bu anlayışın bir sonucu olduğu söylenebilir. 5. paragrafta Locke, sivil hakların korunmasının yalnızca devletin sorumluluğunda olduğunu ve dini cemaatlerin bu alan üzerinde etkili olamayacağını ifade eder. Locke’un hoşgörüsü anlayışı, birey haklarının korunmasıyla sınırlandırılmıştır. Hoşgörü, toplumsal düzenin temel ilkesi olarak kabul edilse de bireylerin haklarını ihlal eden dini uygulamalara hoşgörü gösterilemez.

2.2. Locke’un Dini Özgürleşme ve Bireysel Özgürlük Anlayışı

Locke’un hoşgörüsü ve bireysel özgürlük üzerine görüşleri, modern liberal toplumların temel dayanaklarından biri olan dini özgürleşme kavramını şekillendiren önemli fikirler içerir. Şimdiye kadar çokça dile getirdiğimiz üzere Locke’a göre, dinin bireysel bir vicdan meselesi olarak ele alınması ve devletin bu alana müdahale etmemesi, bireysel özgürlüklerin korunmasında hayati bir rol oynar. Bu bağlamda dini özgürleşme, yalnızca bireylerin herhangi bir dini seçme veya seçmeme hakkını değil, aynı zamanda bu inançlarını dış baskılardan bağımsız olarak yaşayabilme hakkını da ifade etmektedir. Locke’un bu anlayışı, bireyin akıl yoluyla hakikate ulaşma kapasitesine duyduğu güçlü güvene dayanır ve bireysel özgürlüğün, dini özgürleşme yoluyla en iyi şekilde korunabileceğini savunur.

Dini özgürleşme, Locke'un düşüncesinde iki temel unsuru içerir: Dinin bireysel bir vicdan meselesi olması ve bu vicdanın herhangi bir otoritenin baskısından muaf tutulması. Locke, bir bireyin dini inancının ya da inançsızlığının, akıl ve samimi bir vicdanla şekillenmesi gerektiğini savunur. Ona göre, hakiki bir dini yaşam dış baskılarla şekillendirilemez. Bu durum, sadece bireyin manevi bütünlüğünü değil, aynı zamanda toplumsal düzeni de güvence altına alır. Locke'un şu ifadesi bu anlayışı ortaya koymaktadır: "*Hakiki dinin bütün hayatı ve gücü, aklın samimi ve tam olarak ikna edilmesine bağlıdır*" (Locke, 2012:33).

Bu bağlamda dini özgürleşme, bireylerin yalnızca dini inançlarını belirleme hakkını değil, bu inançlarını toplumsal ya da politik baskılardan bağımsız bir şekilde yaşama hakkını da içerir. Locke'a göre devletin bu sürece herhangi bir müdahalesi, bireyin hem ruhsal hem de sivil özgürlüğünü ihlal eder. Locke, bireysel özgürlüğün ancak dinin siyasi otorite ile birleştirilmediği bir düzende sağlanabileceğini belirtir. Dinin bireysel vicdanla sınırlandırılması, bireylerin hem inanç hem de ifade özgürlüklerini korumak için kritik bir ön koşuldur. Bu bağlamda Locke'un dini özgürleşmeyi sadece bir bireysel hak olarak değil, aynı zamanda siyasal düzenin temel bir ilkesi olarak gördüğünü ve devletin, dini bir araç olarak kullanarak bireyleri yönlendirmesi ya da belli bir dini zorunlu kılmasının bireyin akıl ve vicdanını köleleştirebileceğini ileri sürdüğü söylenebilir.

Dini özgürleşme, sadece bireysel bir mesele değil, aynı zamanda toplumsal barış ve siyasal istikrar için de kritik bir öneme sahiptir. Locke, dini özgürlüğün güvence altına alınmadığı bir toplumda, din adına yapılan baskıların ve çatışmaların kaçınılmaz olduğunu savunur. Bu durumun, hem bireylerin sivil haklarını ihlal edeceğini hem de toplumsal düzeni bozacağını belirtir: "*İnsanlar arasındaki ortak dostluk korunamayacağı gibi ne barış ne de güvenlik tesis edilebilir*" (Locke, 2012:43). Dini özgürleşme, bu çatışmaların önlenmesi ve bireylerin kendi inançlarını özgürce yaşayabileceği bir toplumsal düzenin inşası için temel bir ilkedir.

Peki dini özgürleşmenin bir sınırı yok mudur? Locke, dini özgürleşme ve bireysel özgürlüklerin sınırsız olmadığını kabul eder. Bireylerin inançlarını özgürce yaşama hakkı, başkalarının haklarını ihlal etmediği sürece geçerlidir. Örneğin, bir dini cemaatin, kendi üyelerine yönelik baskıcı uygulamaları ya da toplumsal düzeni bozacak faaliyetleri Locke'un hoşgörü anlayışının sınırlarını aşar. Bu bağlamda Locke, hoşgörünün karşılıklı olması gerektiğini ve bireylerin özgürlüklerinin, toplumun genel refahını tehdit etmeyecek şekilde sınırlandırılabilmesini savunur.

Locke'un dini özgürleşme ve bireysel özgürlük anlayışı, günümüz demokratik toplumlarında din-devlet ayrımı, din özgürlüğü ve insan hakları tartışmalarında hala geçerliliğini korumaktadır. Locke, bireyin dini hakikate ancak kendi vicdani ikna süreciyle ulaşabileceğini vurgular. Onun ifadesiyle: Yöneticinin/yargıcın (magistrate's) dinle ilgili görüşü doğru ve belirlediği yol gerçekten İncil'e uygun olsa bile, eğer ben buna kendi zihnimde tam olarak ikna olmamışsam, bunu takip etmem bana bir kurtuluş sağlamayacaktır. Vicdanımın sesine aykırı bir şekilde yürüyeceğim hiçbir yol, beni kutsanmışların yurduna ulaştıramaz. [...] Güvenmediğim bir din ve tiksindiğim bir ibadet aracılığıyla kurtulmam mümkün değildir. [...] Yalnızca iman ve içtenlik Tanrı katında kabul gören şeylerdir (Locke, 1689:17. paragraf).

Bu alıntılar Locke'un dini özgürlüğü sadece devletin bireye müdahale etmeme yükümlülüğü üzerinden değil, aynı zamanda bireyin içsel ikna sürecini merkeze alan bir anlayışla ele aldığını göstermektedir. Bu bağlamda ona göre bireyin herhangi bir dine inanması ancak akli olarak ikna olması ve bu inanca içtenlikle bağlanmasıyla mümkündür. Zira inanç ve ibadet birey için yalnızca dışsal değil aynı zamanda içsel bir tutarlılıkla anlamlı ve kurtarıcı olabilir. Bu durumun Locke'un dini özgürleşme anlayışında bireyi merkeze aldığına ve dini tecrübenin ancak içsel rızaya dayandığında otantik olabileceğine işaret ettiği ileri sürülebilir. Ancak Locke'un bu anlayışı, bazı eleştirilere de açıktır. Örneğin dini özgürlüğün bireysel bir mesele olarak ele alınması, dinin toplumsal kontrol mekanizması olarak oynadığı rolü yeterince dikkate almamaktadır. Bu, özellikle kapalı dini cemaatlerde bireysel özgürlüklerin korunması açısından zorluklar yaratabilir.

Bütün bu tartışmalardan sonra şimdiye kadar ele alınan konuların Locke'un bilgi felsefesi açısından da yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Locke, doğuştan gelen bilgi fikrine kökten karşı çıkar. İnsan aklının boş bir balmumu/çerçeve (tabula rasa) olduğunu savunur. Bazı insanlar arasında yerleşmiş bir kanaat vardır ki, insan zihninde bazı doğuştan ilkeler bulunur... Ancak ön yargısız okuyucuları ikna etmeye yeterlidir ki... insanlar sahip oldukları tüm bilgileri doğuştan gelen hiçbir izlenime ihtiyaç duymadan edinebilir... ve bu bilgiye herhangi bir ilksel ilke veya fikir olmadan da kesinlik düzeyinde ulaşabilir (Locke, 1690/1999:27).

Bu vurgu dini bilgi dâhil olmak üzere hiçbir bilginin doğuştan gelmediği anlamına gelir. Tüm bilgiler, duyuusal deneyim ve yansıtıcı düşünceyle sonradan edinilir. "*Bu nedenle, doğuştan bilgi diye bir şey yoktu*" (Mills, 2021:72). Locke'un bu yaklaşımı, dini bilginin de ancak bu dünyadaki deneyimle edinilebileceğini öne sürer. "*Bir önerme, zihin onu hiç bilmemişse, asla farkında olmamışsa, zihinde var olduğunu söylemek mümkün değildir... bir şeyin zihinde olup anlaşılmaması; zihinde olup hiç algılanmamış olması, onun hem zihinde olup*

hem de olmaması demektir” (Locke, 1690/1999:29). Bu noktada Locke’un dini bilgilerin doğuştan zihinde bulunmadığını çünkü bunların ancak bilinçli farkındalıkla birlikte varlık kazanabileceğini savunduğu söylenebilir. Eğer insan dini bilgiyi öğrenene kadar farkında değilse, bu bilginin doğuştan olduğu iddiası kendi içinde çelişkilidir. Locke’a göre bir bilginin “*zihinde bulunması*”, onun farkında olunmasını, bilinmesini gerektirir. Gerçekten de Locke’un doğuştan dini fikirlere dair öğretiyi çürütmesinin ve insan aklının zayıflığına ilişkin iddialarının önemli sonuçlarından biri, onun açısından spekülâtif ateizmin oldukça gerçek bir olasılık haline gelmesiydi (Numao, 2013).

Duyular, başlangıçta belirli fikirleri içeri alır ve hâlâ boş olan dolabı (zihni) donatır... Böylece zihin, fikirlerle donatılmaya başlar (Locke, 1690/1999:35). Bu metafor (boş dolap), Locke’un epistemolojisinin merkezindedir. Zihin doğduğunda hiçbir bilgiye sahip değildir. Dini fikirler dâhil tüm bilgiler sonradan, deneyim aracılığıyla edinilir. Bu nedenle dini bilginin edinilmesinin bireyin içinde bulunduğu toplumsal ve tarihsel koşullara bağımlı olduğu söylenebilir. Bu da dini özgürleşme düşüncesinin potansiyel ideolojik sınırlılıklarını beraberinde getirir.

Bu konuyu başka bir pasajla farklı bir boyutuyla tartışmakta fayda görünmektedir: Olağanüstü bilgelik ve gücün görünür izleri yaratılışın tüm işlerinde öylesine açık biçimde görünür ki, akıl sahibi bir varlık bunlar üzerine ciddi biçimde düşünürse bir Tanrı’nın varlığını keşfetmemesi mümkün değildir... Bu ismin yaygın biçimde kabul görmesi ve düşünmeyen insanlar arasında bu isme karşılık gelen bazı belirsiz ve tutarsız kavramların oluşması, bu fikrin doğuştan olduğunu göstermez; yalnızca bu keşfi yapanların akıllarını doğru kullandıklarını gösterir (Locke, 1690/1999:71). Locke’un bu pasajda ortaya koyduğu düşünce, dini özgürleşmenin epistemolojik zeminini anlamak açısından oldukça önemlidir. Bu pasajdan şu çıkarımlar yapılabilir;

- Dini bilgi doğuştan değildir, insanın bu tür bilgilere ulaşması için aklını kullanarak dünyayı gözlemlemesi gerekir.
- Dolayısıyla din, bireyin akıl yürütme süreciyle oluşturduğu bir inanç sistemidir, önceden zihne yerleştirilmiş hazır bilgiler değildir.
- Bu durumda dini özgürleşme, bireyin aklını kullanarak doğruya ulaşma hakkı olarak şekillenir.

O zaman Locke’a birkaç zor soru sormamız gerekmektedir: Bireyin dini deneyimi, toplumsal inşa süreçlerinden tamamen bağımsız olabilir mi? Din, bireyin zihnine doğrudan değil, kültür aracılığıyla dolaylı olarak işliyorsa, Locke’un önerdiği “*dini özgürleşme*” gerçekten özgürlük mü yoksa ideolojik bir içselleştirme biçimi midir? Bu bağlamda, Marx’ın “*dinden özgürleşme*” eleştirisi bireysel değil, yapısal düzeyde daha tutarlı bir çözüm mü sunar ya da daha genel olarak soracak olursak; eğer birey doğuştan hiçbir epistemik içeriğe sahip değilse ve dini bilgi ancak toplumsal aktarım ve tarihsel bağlam yoluyla ediniliyorsa, bu durumda bireyin dini tercihleri gerçekten özgür iradeye mi dayanır, yoksa toplumsal olarak inşa edilmiş bir inanç sisteminin yeniden üretimi midir? Öyleyse, Locke’un bireysel vicdan ve akla dayalı “*dini özgürlük*” anlayışı, aslında ideolojik bir koşullandırmayı özgürlük olarak mı sunmaktadır? Bu noktada, Marx’ın dinin bir yabancılaşma formu ve ideolojik aygıt olarak işlev gördüğüne dair eleştirisi, bireyin özgürleşmesini “*dinden özgürleşme*” perspektifinden düşünmeyi daha sahici ve radikal kılmaz mı?

Locke’un din anlayışında, birey doğuştan dini bilgiye sahip değildir; aksine, bu bilgi toplumsal koşullar ve duyusal deneyimle edinilir. Bu da bireyin dini fikirlerinin kaçınılmaz olarak ideolojik ve kültürel filtrelerden geçtiği anlamına gelir. Eğer dini bilgiye ulaşmak, bireyin ait olduğu topluma ve deneyimlere bağlıysa, Locke’un bireysel “*dini özgürlük*” anlayışı ciddi bir problemle karşı karşıya kalır: Dini özgürlük gerçekten mümkün mü, yoksa birey zaten baştan “*düşünsel olarak*” kuşatılmış mıdır? Locke’un dini anlayışı doktrinlere değil, bireyin Mesih’e olan inancına ve erdemli yaşamına odaklanır.

“O’ndan (İsa’dan) bize yön verecek eksiksiz ve yeterli bir kural verilmiştir; bu kural akılla da uyumludur. Fakat bu buyrukların doğruluğu ve bağlayıcılığı, onun ilahi görevlendirilmesinin delilleriyle kuvvet kazanır ve şüpheye yer bırakmaz. [...] Ahlak burada sağlam bir standarda sahiptir; bu standardı vahiy teyit eder ve akıl buna karşı çıkamaz çünkü her ikisi birlikte Tanrı’nın yani büyük yasa koyucunun mesajını doğrular (Locke, 2012:63-64).”

Bu durum, dine ulaşmanın hem bireysel bir sorumluluk olduğunu hem de öğrenilebilirliğinin sınırlı, yani insan aklına göre “*makul*” biçimde düzenlenmiş olması gerektiğini ima eder. Yani Locke, dini öğretinin ulaşılabilirliğini ve bireyin akıl yürütme yoluyla bu öğretiyi kavrayabileceğini savunur. Locke, insanların akıl sahibi varlıklar olarak İsa’nın hayat hikâyesini okuyarak gerçek Hristiyanlığı anlayabileceklerini göstermeye çalıştı (Shimokawa ve Anstey, 2021:191). Bu, dini özgürleşmenin temel koşuludur. Fakat burada önemli bir paradoks vardır: Eğer birey dini sadece çevresinden öğreniyorsa ve bu bilgiye ulaşımı sınırlıysa, bu özgürlük ne ölçüde gerçekleşebilir? Locke’un dini özgürleşme anlayışı, bireyin kendi aklıyla dini anlaması, herhangi bir

otoritenin zorlamasından uzak bir inanç sistemine sahip olması gerektiğini savunur. Ancak bu yaklaşımda birkaç önemli sınırlama söz konusudur.

- Locke, bireyin dini aklıyla kavrayabileceğini varsayar, ancak bireyin tüm dini bilgilere eşit şekilde erişebileceğini garanti etmez. Bu da dini özgürleşmenin aslında mevcut kültürel ve toplumsal bağlamda şekillendiği anlamına gelir.
- Locke dini hakikati rasyonel bir şekilde temellendirirken, akıl yürütmenin evrenselliğini varsayar. Oysa bireylerin eğitimi, kültürü ve imkânları bu rasyonaliteye erişimi sınırlandırabilir.

3. MARX'A GÖRE DEVLET VE DİN

Marx'ın dine dair düşünceleri ilk bakışta Feuerbach'ın aşağıda tartışacağımız din, insan özünün (türsel özün) insan dışında, “Tanrı” adı altında yabancılaşmasıydı, insanlar kendi güç ve niteliklerini bu hayali varlığa yansıtarak kendilerini güçsüzleştiriyorlardı anlayışına benziyormuş gibi görünür. Oysa Marx kendinden öncekileri aşacak kendinden sonraki düşünürleri de etkileyecek önemli bir ayrım ortaya koymuştur. Marx'ın Feuerbach'ın bu tespitini benimsediği söylenebilir ancak onu aşarak insanların neden böyle bir yabancılaşmaya ihtiyaç duyduğunu anlamaya çalışmıştır. Marx'ın dinden özgürleşme anlayışı bu durum göz önünde bulundurulmazsa yanlış anlaşılabilir.

Marx, dinin politik devletteki varlığının bir çelişki olduğunu belirtir (Marx, 1997). Devletin seküler bir yapı üzerine kurulmuş olmasına rağmen, dinin toplumsal hayatta sürmesi bu çelişkinin bir göstergesidir. Ancak Marx, bu çelişkiyi devlete özgü bir sorun olarak değil, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak ele alır. Marx, devletin dinle çelişmesini onun kendi yapısal sınırlarına bağlar. Devlet, bireylere özgürlük vaat ederken, ekonomik ve toplumsal eşitsizlikleri korur. Bu çelişki, dinin varlığını sürdürebileceği bir alan yaratır.

Marx dinin kökenlerini anlamak için toplumsal üretim süreçlerinin, özellikle teknolojinin belirleyici rolünü vurgular. Marx, teknolojinin sadece maddi üretimde değil, aynı zamanda insanın doğa ile ilişkilerinde ve bu ilişkilerden türeyen zihinsel tasarımlarda nasıl bir dönüşüm yarattığını açıklamaktadır.

“(1.) Teknoloji, insanın doğa ile arasındaki aktif ilişki tarzını, insan yaşamının dolaysız üretim sürecini ve (2.) dolayısıyla da aynı zamanda onun toplumsal yaşamının ilişkilerini ve bunlardan kaynaklanan zihinsel tasarımlarını açığa çıkarır. (3.) Bu maddi temeli hesaba katmayan her din tarihi de eleştirel olmayan bir tarihtir. (4.) Analiz yoluyla dinin puslu varlıklarının bu dünyadaki özlerini bulmak, gerçekte, ters yoldan giderek, yaşamın her zamanki gerçek ilişkilerinden hareketle bunların doğaüstüleştirilmiş biçimlerine ulaşmaktan çok daha kolaydır (Marx, 2011:358).”

Marx burada (1. cümle) kendi maddeci bakış anlayışına uygun olarak, teknolojinin, insanların doğayla etkileşim kurma biçimlerini koşullandırıldığını ve bu etkileşimin insan topluluklarının yaşam biçimlerini ve toplumsal ilişkilerini şekillendirdiğini vurgular. Teknoloji, üretim süreçlerinde kullanılan araç ve yöntemlerin tamamını ifade eder. Bu araç ve yöntemler, insanların doğa ile olan ilişkisinde aracılık eder. Örneğin, tarım toplumlarında doğa ile ilişki tarımsal emek ve basit aletler üzerinden kurulurken, sanayi toplumunda makineler ve fabrikalar bu ilişkiyi şekillendirir. Marx, insanın doğayla olan ilişkisini yalnızca bir sömürü ya da kontrol meselesi olarak görmez. Bu ilişki aynı zamanda toplumsal üretim süreçlerini ve dolayısıyla toplumsal yapıyı koşullandırır. Teknolojinin gelişmesi, insanın doğa üzerindeki etkinliğini artırır ancak aynı zamanda toplumsal ilişkileri ve ideoloji ve ideolojik yapıları da dönüştürür.

Fakat Marx bu pasaja (2.) teknolojinin yalnızca maddi üretimi değil aynı zamanda toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilerden türeyen düşünce biçimlerini de etkilediğini vurgular. İnsanların toplumsal bağları, üretim süreçleri ve teknoloji ile yakından ilişkilidir. Üretim araçlarının mülkiyeti ve üretim süreçlerinin organizasyonu, toplumsal sınıfları ve ilişkileri şekillendirir. Örneğin tarım toplumlarında feodal bey ile köylü arasındaki ilişki, tarım teknolojilerinin sunduğu sınırlı üretkenlik kapasitesiyle şekillenir. Sanayi toplumunda ise kapitalist ile işçi arasındaki ilişki, makinelerin ve üretim bandının sunduğu olanaklarla belirlenir. Toplumsal ilişkiler, insanların düşünce biçimlerini ve ideolojilerini de şekillendirir. Örneğin, feodal toplumlarda dini inançlar, bireylerin sosyal hiyerarşi ve toplumsal düzen hakkındaki fikirlerini destekler. Sanayi toplumunda ise bireysel başarı ve emek üzerine kurulu ideolojiler, kapitalist düzeni meşrulaştırır.

Marx'a göre (3.), dinin kökenlerini ve tarihsel gelişimini anlamak için, onun toplumsal ve maddi temellerini analiz etmek gerekir. Dinin sadece fikirler ya da inançlar üzerinden ele alınması onun toplumsal üretim süreçleriyle olan bağını göz ardı eden eksik bir analizdir. Din, insanın maddi yaşam koşullarının ve üretim ilişkilerinin bir yansımasıdır. Bu nedenle, dinin tarihsel evrimini anlamak için, onun maddi yaşam koşullarıyla

nasıl ilişkilendiğini analiz etmek gerekir. Örneğin, tarım toplumlarında doğa dinleri, doğayla olan üretim ilişkilerinin bir ifadesidir. Sanayi toplumunda ise bireysel kurtuluş ve emeğin kutsallaştırılması gibi temalar, kapitalist üretim ilişkilerini yansıtır. Din tarihini eleştirel bir şekilde incelemek, onun maddi temellerini açığa çıkarmak ve bu temellerin nasıl ideolojik bir biçime dönüştüğünü anlamak anlamına gelir. Marx, eleştirel olmayan bir din tarihinin, dinin toplumsal ve ekonomik kökenlerini göz ardı edeceğini savunur. Bu ifade (4.), Marx'ın ideoloji eleştirisinin temelini oluşturur. Dinsel fikirlerin kökenlerini anlamak için, toplumsal yaşamın maddi ilişkilerini analiz etmek yeterlidir. Dini doğaüstü bir alandan değil, insanların toplumsal ve üretim ilişkilerinden yola çıkarak incelemek daha doğrudur. Din, insanların toplumsal ilişkilerinin ve maddi koşullarının bir yansımasıdır. Bu koşullar anlaşılmadan, dini doğaüstü bir fenomen olarak ele almak yanıltıcıdır. Dini fikirlerin, toplumsal ilişkilerin bir yansıması olduğunu anlamak, bu ilişkilerin doğrudan analiz edilmesiyle mümkündür. Bu, dinin ideolojik doğasını açığa çıkarır ve onun toplumsal bağlamının anlaşılmasını sağlar.

Marx, devlet ile dinin ilişkisini birçok yerde tartışmaya açar. *“Bu, onun, hala bu insani çekirdeğin gerçeksiz, imgesel biçimine dayanması nedeniyle, dinin insani temelini hakiki gerçekleştirilmesi olmadığı anlamına gelir”* (Marx, 1997:22). Bu cümle, dinin insani bir temel üzerinde şekillenmesine rağmen, bu temel gerçeksiz bir biçimde yansıtıldığını ifade eder. Din, Marx'a göre, insanın kendi toplumsal gerçekliğinden kopuşunu temsil eder. Marx, dinin insanın kendi yarattığı toplumsal ve politik gerçeklikleri tersine çevirdiğini, onları soyut ve kutsal bir forma dönüştürdüğünü söyler. İnsan, kendi yaratımlarına yabancılaşarak, onları kendisinden üstün bir otorite olarak görür. Marx (1997:23), Hristiyan devletin dine ihtiyaç duyduğunu belirterek, bu ihtiyacın devletin ikiyüzlülüğünü ortaya koyduğunu savunur. Hristiyanlık, bu devlet için sadece bir meşruiyet kaynağı değil, aynı zamanda eksik politik yapının sürekliliğini sağlayan bir araçtır. Hristiyan devlet, dinin otoritesini kendi çıkarları için kullanır. Marx'a göre bu durum, devletin gerçek bir siyasal yapıya sahip olmadığını ve dinin meşruiyet araçları olarak kullanılmasından ötürü politik alanda bir yanılsama yarattığını gösterir. Din, bu bağlamda, bireyleri gerçek politik özgürlükten uzaklaştırır.

Peki gerçek devlette dine ihtiyaç duyulur mu? *“Demokratik devlet, gerçek devlet, kendi politik tamamlanışı için dine gereksinim duymaz”* (Marx 1997:23) diyen Marx, demokratik devleti *“gerçek devlet”* olarak tanımlayarak, onun dine ihtiyaç duymadığını vurgular. Bu, demokratik bir düzenin, insanın toplumsal ve siyasal ilişkilerinin dinin ideolojik etkilerinden bağımsız olarak şekillenebileceği fikrine dayanır. Demokratik devlet, halkın gerçek ihtiyaçlarını karşılayarak, dini bir tamamlanışa gerek duymadan işlev görür. Bu devlet biçimi, politik düzeni halkın iradesine dayandırarak, dini etkileri sistem dışına iter. Marx'a göre demokratik devlet, insanın kendi toplumsal ve siyasal yaşamı üzerindeki kontrolünü sağlaması için bir araçtır. Bu, dinin ideolojik etkilerinden kurtuluşun bir ön koşuludur. Buradan hareketle de Marx, devletin dinden kurtulması gerektiğini ve kurtulabileceğini söyler. *“Tersine, bu devlet dinden soyutlanabilir. Çünkü, onda, dinin insani dayanağı dünyasal bir tarzda gerçekleştirilir”* (Marx 1997:23). Marx'a göre devlet, dinin dayandığı insani temeli dünyasal bir biçimde gerçekleştirir. Bu, dinin toplumdaki rolünün aşılabileceği bir düzeni ifade eder. Demokratik bir devlet, Marx'a göre, bireyin toplumsal ve siyasal yaşamını gerçek anlamda kontrol edebileceği bir sistemdir. Bu, dinin yabancılaştırıcı etkilerinden kurtulmuş bir toplumun ön koşuludur. Marx, dinin insani temellerini aşmanın, insanın kendi toplumsal koşullarını anlaması ve dönüştürmesiyle mümkün olduğunu savunur. Demokratik devlet, bu dönüşümün bir aracı olabilir.

3.1. İnsan, Meta, Din ve Yabancılaşma

Marx, Kapital'de meta üretimi, din ve toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantıyı ele alarak, kapitalist toplumun ideolojik ve maddi yapısını açıklayan derin bir analiz sunar. Marx, meta üretimiyle ilişkili toplumsal bilinç biçimlerini, özellikle Hristiyanlık ve onun burjuva versiyonları olan Protestanlık ve deizm gibi dinlerle ilişkilendirir (Marx, 2011:88).

“Üreticilerin genel toplumsal üretim ilişkilerinin temelinde, kendi ürünlerini, metalar, dolayısıyla da değerler olarak görmelerinin ve bu nesnel biçim altında kendi bireysel emekleri arasında eşit insan emekleri olarak ilişki kurmalarının bulunduğu, meta üreticilerinden oluşan bir toplum için en uygun din biçimi, soyut insan emeği kültüne sahip olan Hristiyanlık ve özellikle onun burjuva gelişiminin ürünleri olan Protestanlık, deizm vb.'dir.”

Ayrıca eski üretim tarzlarıyla burjuva üretim tarzını karşılaştırır ve toplumsal yaşamın mistik ideolojik örtüsünden kurtulmasının ancak maddi temellerin dönüşümüyle mümkün olacağını savunur. Bu nokta Marx'ın dinin toplumun belirli bir maddi ve tarihsel koşullar içinde ortaya çıktığını ve bu koşullarla beraber ortadan kaldırılması gerektiğini savunur.

Marx, meta üretiminin ve buna bağlı toplumsal ilişkilerin en uygun din biçimini, soyut insan emeği kavramını içselleştirmiş olan Hristiyanlık, özellikle de Protestanlık olarak tanımlar. Kapitalist toplumda, emek soyut bir ölçü haline gelir; bireysel emeğin değeri, meta değişiminde soyut bir “*insan emeği*” birimine indirgenir. Bu toplumsal gerçeklik, Hristiyanlık tarafından ideolojik olarak desteklenir. Özellikle Protestanlık, emeği kutsallaştırarak kapitalist değer sistemine uygun bir ahlak ve çalışma etiği sunar.

Eski Asya, Antik vb. üretim tarzlarında, ürünün metaya dönüşmesi ve dolayısıyla insanın meta üreticisi olarak varlığı, ikincil bir role sahiptir; bununla beraber, toplulukların çöküş aşamasına girmeleri ölçüsünde, bu rolün önemi de artar. Gerçek tüccar halklar, Epikür’ün tanrıları ya da Polonya toplumunun gözeneklerinde yerleşmiş Yahudiler gibi, ancak eski dünyanın çatlaklıklarında yaşardı. Bu eski üretim organizmaları burjuva üretim organizmasından çok daha basit ve saydamdır. Ne var ki, bunlar, ya diğer insanlarla arasındaki doğal soydaşlık ilişkisinin yarattığı göbek bağına henüz koparmamış olan bireysel insanın olgunlaşmamışlığına, ya da dolaysız efendilik ve kölelik ilişkilerine yaslanır. Bunların varlık koşulları, emeğin üretkenliğinin düşük gelişme düzeyi ve insanların maddi yaşam süreçlerindeki ve dolayısıyla birbirleriyle ve doğayla ilişkilerinin bu gelişme düzeyine uygun gelen darlığıdır. Bu gerçek darlığın tinsel yansıması eski doğa ve halk dinleridir (Marx, 2011:88-89).

Bu pasajda Marx’ın Max Weber’in “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*” eserinde de benzer bir ilişkiyi, Weber’den önce vurguladığı görülmektedir. Weber’e göre Protestanlık, bireysel emeği bir ahlaki görev olarak kutsallaştırır (Weber, 2011). Marx’ın vurgusu Protestanlık ve deizm gibi burjuva dinlerinin, bireysel emeği ve maddi başarıyı manevi bir erdem olarak teşvik ettiğidir. Bu dinler kapitalist toplumun soyut insan emeği temelindeki toplumsal ilişkilerini ideolojik olarak meşrulaştırır. Marx, eski Asya, antik ve diğer üretim tarzlarının, meta üretimine ikincil bir rol verdiğini, ancak bu toplumların çöküş aşamalarında metanın önem kazandığını belirtir. Bu tarihsel bağlam, kapitalizmin farklı üretim tarzlarından nasıl ayrıldığını anlamak açısından kritiktir. Eski üretim sistemlerinde toplumsal ilişkiler, bireylerin doğrudan ve daha basit bağlarla birbirine bağlı olduğu bir yapıya sahiptir. Örneğin kölelik ve efendilik gibi doğrudan toplumsal ilişkiler, kapitalizmin karmaşık ve gizlenmiş toplumsal ilişkilerinden çok daha belirgindir. Bu üretim tarzları, doğa ve halk dinleri gibi daha somut ve maddi ilişkilere dayalı dinsel sistemler yaratır. Kapitalist toplumun aksine bu eski dinler, bireyin toplumsal ilişkilerinden kaynaklanan daha az soyut bir bilinç biçimini yansıtır.

Marx, dinin ve onun toplumsal yansımalarının ancak maddi koşullar dönüştüğünde ortadan kalkabileceğini savunur. Kapitalist toplumun ideolojik yapısı da maddi temelleri tarafından şekillendirildiği için, bu ideolojik yapıların kaldırılması, maddi üretim süreçlerinde köklü değişimleri gerektirir.

Gerçek dünyanın dinsel yansıması, her durumda, ancak, gündelik yaşamdaki pratik ilişkiler, insanlara, kendi aralarında ve kendileriyle doğa arasında gözle görülür akla uygun ilişkiler sunmaya başladığında ortadan kalkabilir. Toplumsal yaşam süreci, yani maddi üretim süreci, üzerindeki mistik sis örtüsünden, ancak, özgürce bir araya gelmiş insanların ürünü olarak, onların bilinçli planlı denetimleri altına girdiğinde sıyrılabilir. Ama bu da toplumun maddi bir temelini ya da kendileri de yine uzun ve ıstıraplı bir gelişim tarihinin kendiliğinden ortaya çıkan ürünleri olan bir dizi maddi varlık koşulunu gerektirir (Marx, 2011:88-89).

Marx’ın gerçek dünyanın dinsel yansıması, her durumda, ancak, gündelik yaşamdaki pratik ilişkiler, insanlara, kendi aralarında ve kendileriyle doğa arasında gözle görülür akla uygun ilişkiler sunmaya başladığında ortadan kalkabilir, diyerek dile getirdiği ifade, Marx’ın dini insanın toplumsal ve doğayla olan ilişkilerindeki çelişkilerin bir ürünü olarak gördüğünü ispatlamaktadır. İnsanlar, bu ilişkiler akla uygun ve doğrudan hale geldiğinde, dinsel yanılsamalardan kurtulabilir. Marx, toplumsal ilişkilerin mistik örtüsünden sıyrılmasının ancak üretim süreçlerinin bilinçli ve planlı bir şekilde denetim altına alınmasıyla mümkün olduğunu savunur. Bu, bireylerin üretim süreçleri üzerindeki kontrolünü yeniden kazandığı, yabancılaşmanın ortadan kalktığı bir toplumu ifade eder.

Marx, kapitalist toplumun eski üretim tarzlarına göre çok daha karmaşık ve gizlenmiş bir yapıya sahip olduğunu belirtir. Kapitalizmde toplumsal ilişkiler, meta biçimi aracılığıyla gizlenir ve bu, bireylerin kendi ilişkilerini anlamalarını zorlaştırır. Kapitalist toplumun ideolojik yapısı, bireylerin gerçek toplumsal bağlarını görmelerini engeller. Bu “*mistik sis örtüsü*” bireylerin kendi emeklerine ve toplumsal ilişkilerine yabancılaşmasını ifade eder. Eski toplumlarda ilişkiler daha basit ve doğrudan olduğu için, toplumsal bağlar daha açıktır. Kapitalizmde ise bu ilişkiler, meta üretimi ve değişimi aracılığıyla gizlenir. Kapitalizm, bireylerin toplumsal ilişkilerini meta biçimi aracılığıyla gizleyerek, bu ilişkilerin mistik ve soyut bir görünüm kazanmasına neden olur. Marx, bu mistik örtünün ancak maddi koşulların dönüştürülmesiyle kaldırılacağını savunur. Marx’a göre, kapitalist toplumda soyut insan emeği, toplumsal ilişkilerin temelini oluşturur ve bu, burjuva dinleri tarafından ideolojik

olarak desteklenir. Ancak bu mistik ideolojik yapı, yalnızca üretim süreçlerinin toplumsal denetim altına alınması ve bireylerin toplumsal yaşam üzerindeki kontrolünü yeniden kazanmasıyla ortadan kalkabilir.

Meta fetişizmini açıkladığı bir pasajdan hareketle Marx'ın dini nasıl analiz ettiğini daha ayrıntılı ele almak mümkündür.

“Burada, insanlar için şeyler arasındaki hayal ürünü bir ilişki biçimini alan, insanların kendilerinin belirli toplumsal ilişkisinden başka bir şey değildir. Bunun için de bir benzetme yapmak istersek, din dünyasının sisli bölgesine yükselmemiz gerekir. Burada, insan kafasının ürünleri, kendilerine özgü hayatları olan, kendi aralarında ve insanlarla ilişki halindeki bağımsız biçimler gibi görünür” (Marx, 2011:82).

Meta fetişizmi, insanların kendi toplumsal ilişkilerinin ürünlerini (metaları), gerçek toplumsal ilişkilerden bağımsız, nesneler arası bir ilişki gibi algıladıkları süreci ifade eder. Marx, burada toplumsal ilişkilerin, meta üretimi ve değişim sürecinde nasıl gizlendiğini açıklamaktadır. Örneğin, bir masa ya da buğday gibi metalar, üreticiler arasındaki toplumsal ilişkileri ifade eder. Ancak bu ilişkiler, metalar arası bir ilişki gibi görünür. İnsanların bu algısı, toplumsal ilişkilerin üzerini örter ve onları görünmez kılar. Bu ilişki, insanın toplumsal varoluşunda yarattığı nesnelerin kendisi üzerinde egemenlik kurduğu bir yanılsamayı ifade eder. İnsanlar, toplumsal bağlarını değil, şeylerin bağımsızlığını görür.

Marx, aynı zamanda dine dair görüşlerini de bulabileceğimiz bu pasajda, toplumsal ilişkilerin nasıl gizlendiğini açıklamak için din metaforunu kullanır. Din dünyası, Marx'a göre, insanların kendi zihinlerinin yarattığı şeylere, gerçek bir bağımsızlık ve güç atfettiği bir alandır. Dinde insanlar kendi zihinlerinin ürünlerini (tanrıları, mitleri) bağımsız ve mutlak bir gerçeklik olarak algılar. Marx, meta fetişizmini anlamak için bu metaforu kullanır. Kapitalist üretim ilişkilerinde de insanlar, kendi toplumsal bağlarını metalar aracılığıyla gizler ve bu metaları bağımsız, kendi başına hareket eden güçler olarak algılar. Tıpkı din gibi, kapitalizmde de insanlar, kendi emeklerinin sonuçlarını (metalar) yabancı, egemen güçler olarak algılar. Bu yabancılaşma, kapitalist toplumun temel ideolojik özelliğidir. Bu çıkarım, Marx'ın din ve kapitalizm arasında bir analogi kurduğunu gösterir. Bir dinin içinde insanlar kendi yaratımlarını (tanrılar, ritüeller) doğaüstü güçler olarak algılar. Kapitalizmde ise insanlar, kendi toplumsal ilişkilerinin sonuçlarını (metalar) bağımsız ve insanlardan ayrı varlıklar gibi algılar. Bu durumda denebilir ki Marx için din, insanların kendi özlerine yabancılaşması sonucu ortaya çıkmıştır ve bu yabancılaşmanın devam etmesine neden olmaktadır. İnsanlar tıpkı, kendi emeklerinin ürünlerini, bağımsız ve egemen nesneler olarak algıladıkları ölçüde, bu nesnelerin yarattığı düzeni de sorgulamadığı gibi, din olarak yaratmış olduğu bu dışsal “gerçek”liği de sorgulamamaktadır. Daha kapsamlı bir analiz gerçekleştirmek için Marx'ın şu pasajına değinmek yerinde olacaktır (Marx, 2007:191);

“Yanılığın kutsala saygısız varoluşu, tanrısal oratio pro aris et focus'i çürütülür çürütülmez saygınlığını yitiriyor. Göğün bir üstün-insan aradığı olağanüstü gerçekliğinde kendinin yansısından başka bir şey bulmayan insan, kendi tam gerçekliğini aradığı ve araması da gereken yerde artık ancak kendinin görünüşünü, yani insan-olmayanı bulmaya yatkın görünmüyor”.

Pasaj, “yanılığın kutsala saygısız varoluşu” ifadesiyle başlar. Burada Marx, dinin insan bilincinde oluşturduğu yanılsamayı ve bu yanılsamanın “kutsal” olarak algılanmasını eleştirir. Yanılgı, din aracılığıyla bir hakikat gibi görünür. Çünkü din, insanın kendi gerçekliğini tersine çevirerek ona idealize edilmiş bir biçimde yansıtır. Ancak bu kutsallık, “tanrısal oratio pro aris et focus'in çürütülmesiyle” saygınlığını yitirir. Oratio pro aris et focus (ocağın ve sunakların savunulması) ifadesi dinin toplumsal düzenin savunucusu olarak hareket ettiğini ve mevcut düzeni kutsadığını ifade eder. Marx'a göre bu işlevi ortadan kalktığında ya da eleştiriye uğradığında dinin “saygınlığı” çöker. Burada Marx, dinin ideolojik işlevini ve toplumda meşruiyet sağlayan bir araç olarak rolünü vurgular. “Göğün bir üstün-insan aradığı olağanüstü gerçekliğinde kendinin yansısından başka bir şey bulmayan insan” ifadesi, Marx'ın dinin antropomorfik bir proje olduğu eleştirisini içerir. İnsan, Tanrı'yı yaratırken aslında kendi özünü idealize edilmiş bir biçimde yansıtır ancak bu yansıma insanın gerçek doğasını ve potansiyelini dışsallaştırır. Burada Marx, Ludwig Feuerbach'ın “Tanrı insanın yansımasıdır” (Feuerbach, 2008, Feuerbach, 2012) şeklindeki anlayışını genişletir. İnsan, kendi özünü Tanrı'ya yansıttığında, bu yansıma artık onun üzerinde bir otorite olarak algılanır. İnsan bu yaratılmış figürle ilişkisi içinde kendi gerçekliğini unuttur ve kendi gücünü yabancı bir varlığa teslim eder. Tanrı, insanın idealize ettiği her şeyi temsil eder; mutlak güç, bilgi ve ahlak. Ancak bu idealizasyon, insanın kendi gerçekliğini ve kapasitesini anlamasının önüne geçer. İnsan, bu “olağanüstü gerçeklikte” yalnızca kendi yansımasını görür, ancak bunun kendi yarattığı bir “illüzyon” olduğunu fark etmez. “Tam gerçekliğini araması gereken yerde artık ancak kendinin görünüşünü, yani insan-olmayanı bulmaya yatkın” ifadesi, dinin insanı kendi özünden nasıl uzaklaştırdığını ortaya koyar. İnsan, kendi gerçekliğini ve özünü arama çabasında, din aracılığıyla idealize edilmiş bir imajla karşılaşır. Bu, insanın kendi

potansiyelini dışsallaştırması ve onu erişilemez bir ilahi otoriteye dönüştürmesi anlamına gelir. Din, insanın özünü yabancılaştırdığı için, insan kendi gerçekliğini anlamaya çalıştığında, karşısında yalnızca insan-olmayan bir imaj bulur. Bu, dinin insanı kendine ve toplumsal koşullarına yabancılaştırmasının bir sonucudur. İnsan, kendi özünü anlayamaz çünkü bu öz, ilahi bir varlıkta mistik bir formda saklanmıştır.

Bu pasajın temelinde, dine karşı savaşımın yalnızca bir inanç sistemine karşı çıkmak değil, aynı zamanda insanın kendi özüne ulaşmasını engelleyen tüm toplumsal ve ideolojik yapıların eleştirisi olduğu fikri yattığı söylenebilir. Marx'a göre insanın tam gerçekliğine ulaşması, dinin etkisinden kurtulmasını gerektirir. Dinin ortadan kaldırılması yalnızca bireyin özgürleşmesi anlamına gelmez aynı zamanda toplumun insanları yabancılaştıran koşullarının değiştirilmesi gerektiğini ifade eder. Bu pasajda Marx, dinin ideolojik rolünü açıkça ortaya koyar. Din, yalnızca bir yanılsama değil aynı zamanda bu yanılsamanın toplumsal yapılar tarafından nasıl üretildiğinin bir göstergesidir. İnsan, kendi gerçekliğini anlamak için arayışa çıktığında, toplumsal yapıların ürettiği bu yanılsamalarla karşılaşır ve kendi özgürlüğünü keşfetmesi engellenir. Bu nedenle Marx'ın eleştirisi yalnızca dinin ortadan kaldırılmasını değil, aynı zamanda insanı yabancılaştıran toplumsal yapılar üzerinde bir dönüşümü gerektirir. İnsan tam gerçekliğine ancak bu yapılar dönüştüğünde ulaşabilir. Bu durum Locke'un anlayışıyla temelde farklılık göstermektedir.

Din, insanın kendi özünü tanımasını engelleyen bir yanılsama olduğu kadar, toplumsal koşulların çarpıklıklarını da yansıtır. Marx'ın eleştirisi, dinin ortadan kaldırılmasının bireysel ve toplumsal kurtuluş için vazgeçilmez olduğunu gösterir. Ancak bu yalnızca bir inanç sisteminin değil bu inancı üreten toplumsal koşulların da dönüştürülmesini gerektirir. Marx'ın bu pasajdaki argümanı, onun din eleştirisinin toplumsal bağlamını ve devrimci boyutunu net bir şekilde ortaya koyduğu söylenebilir. Dine dair görüşlerini daha ayrıntılı ele almak için aşağıdaki pasajın yorumlanması gerekmektedir;

“Din-dışı eleştirinin temelini şu oluşturuyor: (1.) İnsanı yapan din değil, dini yapan insandır. Yani (2.) din, henüz kendine erişmemiş ya da çoktan yitirmiş bulunan insanın sahip olduğu kendinin bilinci ve kendinin duygusunu oluşturuyor. (3.) Ama insan, dünyanın dışında herhangi bir yere çekilmiş soyut bir öz değil. İnsan, insanın dünyası, devlet, toplum anlamına geliyor. (4.) Bu devlet, bu toplum, dünyanın tersine çevrilmiş bilinci olan dini üretiyor, çünkü kendileri alt üst olmuş bir dünya oluşturuyor. (5.) Din bu dünyanın genel teorisini, onun ansiklopedik özetleme kitabını, onun halksal biçimdeki mantığını, onun tinselci point d'honneur'ünü [onur sorununu], kendinden geçmesini, ahlaksal onaylanmasını, görkemli tamamlayıcısını, teselli ve aklanmasının evrensel temelini oluşturuyor. (6.) Din insansal özün doğaüstü gerçekleşmesini oluşturuyor, çünkü insansal öz gerçek gerçekliğe sahip bulunmuyor. (7.) Öyleyse dine karşı savaşım vermek, dolaylı olarak dinin tinsel aromasını oluşturduğu dünyaya karşı savaşım vermek anlamına geliyor” (Marx, 2007:191).

Birinci cümlede Marx, dinin insanlık tarihindeki konumuna dair temel bir materyalist görüşü ifade eder. Din, insan bilincinin ve toplumsal koşulların bir ürünüdür; doğaüstü bir kaynaktan değil, insanın kendisinden kaynaklanır. İnsan, kendi yarattığı dini dışsal bir güç olarak algılar ve ona boyun eğme eğilimi gösterir. Bu, insanın kendi özünden ve yaratıcı gücünden yabancılaşması anlamına gelir. Bu noktada Marx, bir kez daha Feuerbach'ın Tanrı'nın, insanın idealize edilmiş bir yansıması olduğu görüşünü genişleterek dinin toplumsal ve tarihsel bir bağlamda nasıl üretildiğini açıklar. 2. İfade dinin, insanın kendi potansiyelini henüz keşfetmediği ya da kaybettiği durumlarda ortaya çıkan bir bilinç ve duygusal durum olduğuna vurgu yapmaktadır. Din, insanın kendi özüne dair bir yanılsama yaratır. Bu yanılsama, insanın kendi gerçekliğini anlamasını ve dönüştürmesini engeller. Yabancılaşmış bir bilinç durumudur bu, zira din, insanın kendi gerçekliğine yönelik eksikliklerini ve çaresizliklerini bir dışsal otoriteye yansıttığı bir mekanizmadır. İnsan, kendi bilincinin ve özünün farkına varmak yerine, bu bilinci din aracılığıyla idealize edilmiş bir şekilde dışsallaştırır. 3. İfade ise insanın soyut bir varlık ya da metafizik bir öz değil toplumsal ve tarihsel bir bağlama bağlı somut bir varlık olduğuna vurgu yapmaktadır. Yani insan dünyadan bağımsız değil tam tersine dünyayı oluşturan ve dönüştüren bir aktördür. İnsanın toplumsal ilişkiler içinde tanımlandığını ve bu ilişkilerin onun bilincini şekillendirdiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda dinin insanın soyut bir özünün değil toplumsal koşullarının bir yansıması olduğu söylenebilir. 4. İfade Marx'ın dini, çarpık ve adaletsiz bir toplumsal düzenin doğrudan bir ürünü olarak gördüğünü göstermektedir. Toplumsal koşullar, bireylerin gerçekliğe ulaşmasını engellediği için, bu koşulların bir yansıması olan din dünyanın “tersine çevrilmiş bilinci” haline gelir. Marx burada dinin, mevcut toplumsal düzeni meşrulaştırmak ve bireylerin bu düzeni sorgulamalarını engellemek için nasıl bir ideolojik işlev gördüğünü açıklar. Toplum ve devlet, kendi çelişkilerini gizlemek ve devam ettirmek için dini bir araç olarak kullanır. 5. İfade aynı görüşü devam ettirir, dinin toplumsal düzenin meşruiyetini sağlama işlevine işaret eder. Marx'a göre din, toplumun çelişkilerini, baskılarını ve adaletsizliklerini rasyonelleştirir ve bireyler için bir

anlam sistemi sunar. Din, bireylere bir teselli sunar ve bu teselli, mevcut düzenin değiştirilmesi ihtiyacını gölgede bırakır. 6 ifade de ise Marx, dinin, insanın gerçek özünü anlamaya yönelik bir çaba olduğunu, ancak bu çabanın yanlış bir yönlendirme ile doğaüstü bir düzeye taşındığını ifade eder. İnsan, kendi özünü gerçekleştiremediği için bu özlemini doğaüstü bir varlıkta tatmin eder. 7. İfade Marx'ın dine karşı verilen mücadelenin, toplumsal düzenin dönüştürülmesi mücadelesi olarak savunduğunu göstermektedir. Din toplumsal düzenin bir yansıması olduğu için dinin eleştirisi yalnızca teolojik bir tartışma değil aynı zamanda toplumsal koşulların eleştirisidir de.

Marx, dinin ortadan kaldırılmasının, bireylerin ve toplumun gerçek özgürlüğe ulaşması için gerekli bir adım olduğunu ifade eder. Ancak bu yalnızca dini inançlara yönelik bir eleştiriyle veya sadece dinin ortadan kaldırılmasıyla değil bu inançları yaratan toplumsal koşulların dönüştürülmesiyle mümkündür.

Dinsel üzüntü, bir ölçüde gerçek üzüntünün dışavurumu ve bir başka ölçüde de gerçek üzüntüye karşı protesto oluyor. Din ezilen insanın içli ezgisini, kalpsiz bir dünyanın sıcaklığını, tinin dıştalandığı toplumsal koşulların tinini oluşturuyor. Din, halkın afyonunu oluşturuyor. Halkın aldatıcı mutluluğu olarak dini ortadan kaldırmak, halkın gerçek mutluluğunu istemek anlamına geliyor. Halkın kendi durumu üzerindeki yanılsamalardan vazgeçmesini istemek, halkın yanılsamalara gereksinim duyan bir durumdan vazgeçmesini istemek anlamına geliyor. Öyleyse dinin eleştirisi, dinin aylasını oluşturduğu bu gözyaşları vadisinin tohum halindeki eleştirisi anlamına geliyor (Marx, 2007:192).

Marx, dinin temel işlevlerinden birinin, insanın yaşadığı gerçek acıları ve çelişkileri ifade etmek olduğunu savunur. Ancak din bu acıyı yalnızca bir ifade olarak yansıtır ama onun çözümüne yönelik somut bir girişimde bulunmaz. Din, gerçek acıya yönelik bir “*protesto*” olarak tanımlanır, çünkü bu acıya karşı bir tepki niteliği taşır. İnsanlar, toplumsal adaletsizliklerin ve zorlukların yarattığı baskılara karşı din aracılığıyla bir çıkış yolu arayabilirler fakat din, var olan koşulları ortadan kaldırmayı değil tüm bu toplumsal sorunları sürdürülebilir veya katlanılabilir acı haline getirir. Din, bireylerin toplumsal koşullardaki adaletsizliklere ve baskılara verdiği bir tepkidir. Ancak bu tepki, insanları bu koşulları dönüştürmek yerine, bu koşulları manevi bir boyutta anlamlandırmaya yönlendirir. Din, adaletsizliğe ve baskıya yönelik bir tepki olarak görülse de bu tepki yalnızca manevi düzeyde kalır. Bu, dinin, baskıcı toplumsal düzenin devamını sağlamasına neden olur. Marx'ın dini, pasif bir protesto biçimi olarak değerlendirmesi bu nedenledir.

Marx'ın bu pasajda dinin toplumsal bağlamdaki rolünü derinlemesine açıklayan bir metafor olarak “*afyon*”u da kullandığı görülmektedir. Din, insanın acıları ve toplumsal koşulların neden olduğu yabancılaşmaya karşı geliştirdiği bir tepki olarak işlev görür. Ancak bu tepki, bireyin gerçek koşullarını dönüştürmek yerine, ona manevi bir teselli sunar. Din, insanın çaresizliğinin ve ezilmişliğinin bir ifadesidir. İnsanlar, adaletsizliklere karşı bir çözüm bulamadıklarında, bu çaresizliklerini din aracılığıyla ifade ederler. Marx, dinin bireylere teselli sunduğunu, ancak bu tesellinin gerçek bir dönüşüm sağlamadığını ifade eder. Din, bireylere “*kalpsiz*” bir dünyada manevi bir anlam ve teselli sağlar. Marx'a göre din, toplumun tinsiz, mekanik ve baskıcı yapısına karşı bir anlam sunar. Ancak bu anlam, bireyin gerçek koşullarını dönüştürme potansiyelinden yoksundur. Marx'ın dinin ideolojik işlevine dair eleştirisinin özü bu afyon metaforunda yatar. Din, bireylere teselli ve rahatlık sağlayarak, onların mevcut toplumsal düzeni sorgulamalarını engeller. Marx burada, dönemin tıbbi kullanımında yaygın olan afyonun, ağrıyı hafifletip ama hastalığın kökenini tedavi etmemesine vurgu yapar. Din de benzer bir şekilde toplumsal acıları hafifletir ancak bu acıların nedenlerini ortadan kaldırmaz. Din, bireylerin mevcut toplumsal düzeni sorgulamasını engelleyerek, bu düzenin devamını sağlar. Bu nedenle Marx, dini yalnızca bir inanç sistemi olarak değil, bir ideolojik mekanizma olarak değerlendirir.

“*Halkın yanılsamalı mutluluğu olarak dinin ortadan kaldırılması, onların gerçek mutluluğunun talebidir*” ifadesi, Marx'ın dinin ortadan kaldırılmasının insanın gerçek mutluluğuna ulaşmasının bir ön koşulu olduğu fikriyle ilgili olduğu söylenebilir. Din, bireylerin gerçek durumlarını anlamasını engelleyen bir yanılsamadır. Bu nedenle, dinin ortadan kaldırılması, bireylerin kendi koşullarını dönüştürmesi için bir zorunluluktur. Din, bireylere sahte bir mutluluk sağlar. Bu mutluluk, gerçek koşulların dönüşümüne değil, bu koşulların sürdürülmesine dayanır. Dinin ortadan kaldırılması, bireylerin yanılsamalardan kurtularak kendi toplumsal koşullarını anlamalarını ve dönüştürmelerini sağlar. Din, toplumsal düzenin bir sonucu olduğu için, bu düzenin eleştirisiyle birlikte ele alınmalıdır. Dini ortadan kaldırmak, bireylerin bu düzeni sorgulamasını sağlar. Fakat burada din olarak ele alınan olgunun daha geniş düşünülmesi gerekmektedir. Aslında din mevcut toplumda insanların kendi hakikatini görmelerini engelleyen ideolojik katmanlardan birisidir hatta belki de en önemlisidir. Bundan dolayı Marx'ın din eleştirisini daha geniş anlamda -mevcut düzenin yol açmış olduğu sorunların açıkça görünmesini engelleyen bütün düşünsel zemin olarak- düşünülmesi gerekmektedir. “*Bu nedenle dinin eleştirisi, o gözyaşı vadisinin birer 'hale'si (kutsal hale) olan dinin eleştirisi anlamına gelir.*” Bu cümle, Marx'ın din eleştirisinin toplumsal boyutunu vurgular. Din, bireylerin toplumsal koşullara katlanmasını sağlayan bir “*kutsal*

hale”dir. Bu nedenle dinin eleştirisi, yalnızca bireysel bir eleştiri değil aynı zamanda toplumsal düzenin bir eleştirisidir. Marx, dünyayı bir “gözyaşı vadisi” olarak tanımlar. Din bu dünyayı anlamlandırmaya çalışsa da aynı zamanda bu dünyanın çelişkilerini ve adaletsizliklerini meşrulaştırır. Dinin eleştirisi, bireylerin ve toplumun özgürleşmesi için bir adımdır. Ancak bu eleştiri, yalnızca dini hedef almaz aynı zamanda bu dini yaratan toplumsal koşullara da yöneliktir.

3.2. Dinden Özgürleşme: Politik Özgürleşmeden İnsani Özgürleşmeye

İnsanın yabancılaşmış nesnel özüne yeniden sahip çıkma süreci, Marx için bireyin kendi bilinciyle birleşmesini ifade eder. İnsan kendi özsel varlığını ele geçirdiği ölçüde, kendi bilincinde nesnel özü de kurar. Bu sürecin nasıl işleyeceğinin ipuçları Marx’ın din eleştirisinde saklıdır. Marx’a göre, özgürleşme meselesini yalnızca “kimin özgürleşeceği” ya da “kimin özgürleştireceği” gibi sorular üzerinden ele almak yeterli değildir. Bu tarz bir yaklaşım sorunun içerdiği yapısal derinliği gözden kaçırır. Marx, Locke’un aksine din eleştirisini yalnızca bireylerin bir devlet içerisinde dinsel özgürlük kazanması için yapmaz. Asıl hedef devletin kendisini eleştiriye tabi tutmak ve böylece politik özgürleşme ile insani özgürleşme arasındaki bağı açığa çıkarmaktır.

Marx, politik özgürleşmenin dinin varlığını ortadan kaldırmadığını, aksine onun canlılığını sürdürebileceğini belirtir. Bu, politik özgürleşmenin bireylerin sivil haklarını ve özgürlüklerini koruma temelinde dinle bir arada var olabileceğini gösterir. Marx, bu durumu dinin varlığının bir eksiklik olduğunu vurgulayarak eleştirir. Çünkü ona göre politik özgürleşme, bireylerin dini özgürlüklerini garanti altına alırken, dinin toplumsal yaşamda varlığını sürdürmesine olanak tanır. Yani politik özgürleşmenin insani özgürleşmenin bir aşaması değil, ondan ayrı bir fenomen olduğunu düşünür. “Ama bu durumda dinin varlığı bir eksikliğin varlığı olduğundan, bu eksikliğin kaynağı yalnızca bizzat devletin özünde aranabilir (Marx, 1997).” Marx, dinin politik özgürleşmenin ardından bile varlığını sürdürüyor olmasını, toplumsal bir eksikliğin yansıması olarak görür. Din, bireylerin toplumsal ve ekonomik koşullardan kaynaklanan sıkıntılarını aşamadıkları sürece anlamını korur. Marx, dinin insanın kendisine, doğaya ve topluma yabancılaşmasının bir sonucu olduğunu savunur. Politik özgürleşme bu yabancılaşmayı ortadan kaldırmaz; sadece bireylerin dini tercihlerini özgürce yaşayabilmelerini sağlar. Ancak bu insani özgürleşme için yeterli değildir. “Politik özgürleşmenin dinle ilişkisi sorunu bizim için politik özgürleşmenin insani özgürleşmeyle ilişkisi sorunu durumuna gelir (Marx, 1997)” diyerek bu duruma dikkat çeken Marx, politik özgürleşmenin insanın gerçek özgürlüğüne ulaşmasını sağlamadığını vurgular. Politik özgürleşme, bireylere sivil haklar ve özgürlükler sunar, bireylerin vatandaş olarak özgür olmasını sağlar. Ancak bu haklar bireyin toplumsal ve ekonomik bağlamdaki yabancılaşmasını ortadan kaldırmaz ve bu özgürlük sınırlıdır. Zaten bireylerin ekonomik eşitsizlikler ve toplumsal çelişkiler içinde varlığını sürdürmesi, bu özgürleşmenin eksikliğini gösterir. Marx’ın özgürlük düşüncesi, bireyin yabancılaşmasından kurtulması ile yakından ilişkilidir. Ona göre, din ve devlet, insanın kendini gerçekleştirmesi önünde iki büyük engeldir. Marx dinin bireyin yalnızca özel yaşamında değil, sivil toplumda da belirleyici olduğunu ve bu durumun bireyi özgürleştirmek yerine onu daha çok sınırlandırdığını söyler. Din, sivil toplumun kendini gösterdiği alanlardan biridir ve bireyi toplumdan ve kendisinden uzaklaştırır (Marx, 1997). Marx, dinin kamusal alandan özel alana çekilmesini eleştirir. Örneğin Kuzey Amerika’da, dinin çeşitli mezheplere bölünmesi ve bireysel alana itilmesi, dinin yalnızca özel çıkarlar arasına sıkıştığını ve topluluk alanından kovulduğunu gösterir. Ancak bu durum, dinin gerçek toplumsal temellerinin ortadan kalktığını göstermez. Dinin devletten sivil topluma kaymış olması Marx’ın ifadesiyle “insanın gerçek dinselliğini kaldırmadığı gibi, kaldırma girişiminde de bulunmayan politik özgürleşmenin bir aşaması değil, tamamlanmasıdır” (Marx, 2014:20). Dolayısıyla dinin kamusal alandan özel alana itilmesi, yalnızca görünüşte bir özgürleşmeyi ifade eder. Gerçek insani özgürleşme, bireyin kendi kendine sahip olması ve toplumsal yabancılaşmanın aşılmasıyla mümkündür.

Marx, politik özgürleşme ile insani özgürleşme arasında temel bir ayrım yapar. Politik özgürleşme, bireylerin sivil haklarının devlet güvencesi altına alınmasıdır; devletin bireylerin özel alanlarına müdahale etmeyerek hak ve özgürlüklerini güvence altına alması anlamına gelir. Ancak Marx’a göre bu özgürlük biçimi, insanın dinsel ve toplumsal sıkıntılarını ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Politik özgürleşme yalnızca bireylerin hukuki ve siyasal haklarını tanıır; insanın ekonomik ve toplumsal koşullardaki bağımlılık ve yabancılaşmasını çözmez. Bu bağlamda, politik özgürleşme dinin toplumsal kökenlerini ortadan kaldırmaz; yalnızca onun bireysel vicdan alanında sürmesine imkân tanır. Marx’a göre dinin varlığı, bireylerin içinde bulunduğu maddi toplumsal koşullardan kaynaklanan yabancılaşmanın ideolojik bir ifadesidir. Bu nedenle Marx, dinin eleştirisini toplumsal yapının eleştirisiyle birleştirir. Gerçek özgürlük, yalnızca bireylerin dinsel bağlarından kurtulmasıyla değil, aynı zamanda bu bağları üreten toplumsal ve ekonomik yapıların dönüştürülmesiyle mümkündür.

Marx, dinin toplumun maddi gerçekliğinin ve sınıfsal çelişkilerinin bir yansıması olduğunu ileri sürer. Ona göre din, mevcut toplumsal düzenin ideolojik bir çözümüdür; toplumdaki eşitsizlikleri, sömürüyü ve yabancılaşmayı mistik bir perdeyle örter. Bu nedenle, dinden özgürleşme yalnızca bir bilinç değişimini değil, yapısal bir toplumsal devrimi gerektirir. Dinden özgürleşmenin gerçek anlamı, bireylerin dünyadaki gerçek özgürlüklerine kavuşmaları, yani ekonomik sömürden ve sınıfsal baskıdan kurtulmalarıdır. Marx'ın bu görüşü, dinin bireysel bir inanç meselesi olarak ele alınmasını aşar. Din, insan için bir “*yapay güneş*”tir. Marx bu durumu şu şekilde ifade eder;

“Zincirlerin her yanını örten imgesel çiçeklerden eleştiri, insanın süssüz ve umut kırıcı zincirler taşıması için değil, ama onları atması ve canlı çiçeği devşirmesi için zincirleri arındırıyor. Dinin eleştirisi insanın yanılsamalarını, insanın kendi gerçekliğini akıl çağına erişen ve yanılsamadan kurtulmuş bir insan olarak düşünmesi, etkilemesi ve biçimlendirmesi için, kendi kendinin, yani kendi gerçek güneşinin çevresinde dönmesi için ortadan kaldırıyor. Din, insan kendi çevresinde dönmediği sürece insanın çevresinde dönen aldatıcı bir güneşten başka bir şey oluşturmuyor” (Marx, 2009:192-193).

Bu pasajda Marx, dinin insanın gerçek özgürlüğünü perdeleyen bir yanılsama olduğunu belirtir. İnsan, ancak bu “*aldatıcı güneş*”in etkisinden kurtulduğunda kendi gerçekliğini bulabilir. Din eleştirisi, bu bağlamda yalnızca eleştirel bir düşünsel faaliyet değil, insanın kendi gerçek doğasına dönmesinin ön koşuludur.

Marx, dinden özgürleşmeyi yalnızca bireysel bir bilinç değişimi olarak görmez; bu süreç aynı zamanda toplumsal ve ekonomik koşulların dönüşümünü içerir. İnsan, ancak sömürü ilişkilerinden, sınıfsal tahakkümden ve ideolojik yanılsamalardan kurtulduğunda kendi gerçek doğasına ulaşabilir. Bu anlamda dinin eleştirisi, özgürlüğün ve insanın öz-yaratımının temel adımıdır. Marx, eleştirinin görevini şöyle tanımlar:

Öyleyse tarihin görevi, gerçeğin öteki dünyasının yitip gitmesinden sonra, bu dünyanın gerçeğini ortaya koymak oluyor. İnsanın özyabancılaşmasının (*kendi kendine yabancılaşmasının*) kutsal biçimlerini bir kez ortaya çıkardıktan sonra, kutsal-olmayan biçimleri içindeki özyabancılaşmayı da ortaya çıkarmak, ilkin tarihin hizmetinde olan felsefenin görevi oluyor. Böylece gökyüzünün eleştirisi yeryüzünün eleştirisine, dinin eleştirisi hukukun eleştirisine, Tanrıbilimin eleştirisi de siyasetin eleştirisine dönüşüyor (Marx, 2009:192-193).

Bu ifadede Marx, kutsal olanın eleştirisinden hareketle, toplumsal ve siyasal kurumların eleştirisine ulaşılması gerektiğini belirtir. Dolayısıyla din eleştirisi, hukukun, siyasetin ve tüm ideolojik üstyapının eleştirisine giden sürecin ilk adımıdır. Bu çerçevede, dinden özgürleşme, insanın kendisini yabancılaştıran bütün yapısal mekanizmalardan kurtulmasının ve gerçek özgürlüğe ulaşmasının teorik ve pratik temelini oluşturur.

Marx'ın bakış açısına göre, dinin eleştirisi yalnızca dine yöneltilmiş bir saldırı değil; onunla iç içe geçmiş politik ve toplumsal yapının eleştirisidir. Marx, din eleştirisini politik özgürleşmenin değil, insani özgürleşmenin bir kapısı olarak görür. İnsanın insanca varoluşu, ancak onun kendi yarattığı yabancılaşmış güçleri, din, devlet ve kapitalist üretim tarzı dahil, aşmasıyla mümkün olur.

4. LOCKE VE MARX KARŞILAŞTIRMASI VE ELEŞTİRİLER

Marx'a göre din, bireyin gerçek özgürlüğünü engelleyen ideolojik bir aygıttır. Bu nedenle bireyin özgürleşmesi, yalnızca dinin baskısından değil aynı zamanda dinin doğrudan şekillendiği yapının da dönüşmesi gerektirir. Din, Marx için insanın maddi yaşam koşullarındaki yabancılaşmasının hem nedeni hem de sonucu olarak işlev görür. Bu nedenle özgürleşme, yalnızca zihinsel düzeyde değil aynı zamanda üretim ilişkilerinin dönüştürülmesi yoluyla mümkün olacaktır. Günümüzde de dinin modern otoriter rejimlerde meşruiyet aracı olarak kullanılması, Marx'ın bu eleştirisinin hâlen geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Örneğin Rusya'da Ortodoks Kilisesi Vladimir Putin yönetiminin ulusal birlik ve siyasi meşruiyet stratejisinin bir parçası hâline gelmiş, kilise desteğiyle Ukrayna işgali gibi politikalar ahlaki bir çerçeveye oturtulmuştur (Euronews, 2022). Benzer şekilde İran İslam Cumhuriyeti'nde Şii İslam anlayışının devleti ideolojik olarak meşrulaştırmakta ve toplumsal kontrolü sağlamakta kullanıldığına dair çalışmalarda (Moslem, 2024) bulunmaktadır.

Locke'a göre ise din, bireylerin ahlaki ve manevi gelişimini sağlayan bir sistemdir. Locke, dini bireyin iç dünyasına ait bir mesele olarak değerlendirirken, onun toplumsal ve politik işlevlerine sınırlı ölçüde odaklanır. Dinin bireylerin yaşamlarına anlam kazandırdığı ve erdemli davranışları teşvik ettiği doğrudur. Ancak bu erdem anlayışı tarih boyunca iktidar ve güç ilişkilerinden bağımsız olmamıştır. Din, sadece bireysel bir ahlak sistemi değil aynı zamanda mevcut toplumsal düzenin sürdürülmesi ve meşrulaştırılması için bir ideolojik araç olarak da kullanılmıştır. Orta Çağ'daki kilise mimarisi, dini ritüellerin görkemi ve ruhban sınıfının otoritesi, dinin

siyasi ve sosyal prestijle nasıl iç içe geçtiğinin somut örnekleridir. Erdem ve dindarlık kavramları, çoğu zaman egemen sınıfların çıkarlarına hizmet edecek şekilde şekillendirilmiştir. Bu bağlamda Locke'un bireysel ahlaka yaptığı vurgu, dinin tarihsel olarak iktidar ilişkilerinde oynadığı rolü tam olarak açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Yine de Locke'un, dinin kötüye kullanılabileceğinin farkında olduğu, ancak bu eleştiriyi derinleştirmek yerine, dinin asli işlevinin bireysel ahlaki gelişim olması gerektiğini savunduğu söylenebilir.

Marx'ın özgürleşme anlayışı, bireysel özgürlükleri yalnızca politik düzeyde garanti altına almakla sınırlı değildir. Ona göre gerçek özgürlük, bireylerin toplumsal ve ekonomik bağlarından kurtulmalarıyla mümkündür. Din, bu bağların ideolojik bir yansımasıdır. Bireyin gerçek özgürlüğe ulaşabilmesi için yalnızca dinsel baskıdan değil bu baskıyı üreten toplumsal yapıdan da kurtulması gerekir. Bu nedenle, Marx'ın dinden özgürleşme çağrısı, aslında toplumun maddi temellerinde köklü bir dönüşümü zorunlu kılar. Bu yaklaşım, Locke'un özgürlük anlayışıyla temel bir tezat oluşturmaktadır. Locke, dini özgürlüğü bireysel vicdana indirirken, Marx dini bir toplumsal yapı ve üretim ilişkilerinin bir ideolojik yansıması olarak ele alır. Locke'un bireysel düzeydeki özgürlük vurgusu, dinin kurumsallaşmış ve sınıfsal çıkarları meşrulaştıran işlevini göz ardı ederken, Marx özgürlüğü toplumsal bir dönüşüm projesinin parçası olarak kurgular.

Marx'ın din eleştirisi, dinin bireylerin toplumsal koşullarını meşrulaştıran bir ideolojik üstyapı olduğunu savunur. Ancak bu yaklaşımın, bireysel dini deneyimlerin çeşitliliğini ve bireyler üzerindeki kişisel etkilerini tam anlamıyla dikkate almadığı söylenebilir. Örneğin bir bireyin dini inancı, onun toplumsal bağlamından tamamen bağımsız olarak manevi bir anlam taşıyabilir. Günümüzde bireylerin meditasyon, dua veya kişisel ritüeller aracılığıyla manevi bir anlam arayışı içinde olmaları, dinin sadece baskı aracı değil, aynı zamanda kişisel bir özgürlük alanı da oluşturabileceğini göstermektedir. Marx'ın teorisi, bu tür bireysel ve özerk dini deneyimlere açıklık sağlamamakla eleştirilebilir. Ancak yine de Marx'ın temel eleştirisinin kurumsallaşmış, egemen sınıfların çıkarlarına hizmet eden ve toplumsal yapının yeniden üretiminde kullanılan din biçimlerine yönelik olduğu hatırlatılmalıdır.

Marx'ın din anlayışı, ağırlıklı olarak dinin baskıcı ve ideolojik işlevine odaklanır. Ona göre din, mevcut toplumsal eşitsizlikleri meşrulaştıran bir yapıdır. Ancak bu yaklaşım, dinin tarihsel süreçte yalnızca bir baskı mekanizması değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve direniş potansiyeli taşıyan bir olgu olabileceğini göz ardı etme riski taşır. Örneğin Latin Amerika'da gelişen Kurtuluş Teolojisi hareketi, Hristiyan inancını sosyal adalet mücadelesiyle birleştirerek ezilen sınıfların özgürleşmesini hedeflemiştir. Günümüzde de birçok dini grup çevre koruma, insan hakları ve yoksullukla mücadele gibi konularda aktif rol almaktadır. Bu örnekler, dinin yalnızca mevcut düzenin bir meşrulaştırıcısı olmadığını, zaman zaman dönüşümün bir aracı hâline de geldiğini göstermektedir.

Locke, bireysel özgürlüğün ve vicdan hürriyetinin korunmasını, devletin dini meselelerden uzak durması gerektiği ilkesine dayandırır. Ancak Locke'un bireysel özgürlük anlayışı, dini toplulukların bireyler üzerindeki içsel baskı mekanizmalarını yeterince dikkate almamıştır. Günümüzde bazı dini toplulukların bireylerin yaşam tarzı, eğitim ve düşünce tercihleri üzerinde manevi baskılar oluşturduğu görülmektedir. Bu durum, Locke'un bireysel özgürlük ve hoşgörü modelinin, dini cemaatlerin iç baskıları söz konusu olduğunda yeterli bir koruma sağlamadığını göstermektedir. Dolayısıyla hem modern seküler devletlerin hem de modern seküler devlet anlayışında dini cemaatlerin ve hatta din konusunda ailelerin bireysel haklara saygı gösterip göstermediği de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bütün bu konularda Locke'un önerisinin aksini ispatlayacak örnekler fazlasıyla mevcuttur. Örneğin Avrupa'da devlet okullarında ve kamu kurumlarında dini sembollerin, özellikle dini giyim kuşamın yasaklanması, bireylerin dini inançlarını ifade etme özgürlüğünü sınırlamaktadır (BBC News, 2018). Türkiye'de de baş örtüsünü açmak istediğinde ailelerinin baskısına maruz kalacağını belirten insanlar hayli yüksektir (Çarkoğlu ve Toprak, 2006:63). Örtünme gibi kuralların dayatılması yoluyla bireysel karar alma özgürlüğünü sınırladığı görülmektedir. Ayrıca ABD'de, bazı dini grupların modern tıbbi tedavileri reddetmeleri yönündeki telkinleri, bireylerin sağlık hakkı üzerinde ciddi baskılar yaratmaktadır (CNN, 2018).

Locke, bireysel vicdan özgürlüğünü ve devletin dini alan üzerindeki tarafsızlığını savunarak, din ve devlet arasındaki ayrımı net bir biçimde tanımlar. Bu anlayış, günümüzde laiklik ilkesi olarak anılmakta ve pek çok demokratik toplumun temel taşı olarak kabul edilmektedir. ABD Anayasası'nın Birinci Ek Maddesi ve Fransa'daki "laïcité" ilkesi, Locke'un bireysel vicdan özgürlüğü ve devletin tarafsızlığına yaptığı vurgunun pratik yansımalarıdır. Ancak modern uygulamalarda, dinin kamusal alandaki görünürlüğü üzerine yürütülen tartışmalar (örneğin başörtüsü yasağı gibi) veya yukarıdaki örnekler Locke'un teorisinin sınırlarını ortaya koymaktadır.

Marx'a göre dine karşı verilen savaşım, bireylerin yanıltıcı bir teselliden kurtulmasını ve toplumsal koşulların gerçek bir dönüşümüne yönelmesini hedefler. Marx'ın din eleştirisi, yalnızca metafizik bir sistemin değil, bu

sistemin temelini oluşturan toplumsal yapının da eleştirisini içerir. Bu eleştiri, toplumsal eşitsizliklerin, ekonomik çelişkilerin ve politik baskıların kökenlerine yönelir. Bu bağlamda Marx'ın din eleştirisi, bir toplumsal devrim çağrısıdır.

Sonuç olarak, Locke'un din anlayışı bireysel özgürlükleri koruma açısından önemli bir model sunarken, Marx'ın din eleştirisi daha köklü bir toplumsal dönüşüm hedefler. Locke bireysel vicdanı esas alırken, Marx özgürlüğü toplumsal yapıların dönüşümünde arar. Her iki düşünür de özgürlük kavramını savunur. Ancak özgürlüğün sağlanma yolları ve dinin bu süreçteki işlevi konusunda derin bir teorik ayrışma yaşamaktadırlar.

5. SONUÇ

Bu çalışma, John Locke ve Karl Marx'ın din ve özgürlük kavrayışlarını yalnızca teorik düzeyde karşılaştırmakla kalmamış, aynı zamanda dinin birey, toplumsal yapılar ve iktidar ilişkileri üzerindeki çok boyutlu etkilerini analiz ederek daha kapsamlı bir değerlendirme sunmuştur. Locke, dinin bireyin vicdan alanında yer aldığını ve bu alanın devletin müdahalesinden korunması gerektiğini savunurken, Marx dini, mevcut toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin meşrulaştırılmasında işlev gören bir ideolojik araç olarak kavramsallaştırmıştır. Bu iki yaklaşım, özgürlük kavrayışları arasındaki temel farkı açığa çıkarır: Locke bireysel özgürlüğü, Marx ise yapısal özgürlüğü merkeze alır.

Çalışmada ortaya konulduğu üzere, dinin bireysel düzeyde bir manevi anlam üretimi ve toplumsal dayanışma aracı olarak işlev görebileceği kadar, kurumsallaştığında ve iktidar ilişkileriyle iç içe geçtiğinde bireysel özgürlüğü sınırlandıran bir baskı mekanizmasına dönüşebileceği de gösterilmiştir. Din, bir yandan bireylere yaşamlarına anlam kazandıran bir sistem sunarken, öte yandan mevcut toplumsal düzenin yeniden üretiminde ideolojik bir araç rolü üstlenebilir. Bu çift yönlü doğa, Locke'un bireysel hoşgörü anlayışı ile Marx'ın yapısal eleştirisi arasında bir gerilim alanı oluşturur.

Modern toplum örnekleri üzerinden yapılan tartışmalarda da görüldüğü gibi, din hem devlet meşruiyetinin bir temeli olarak hem de ulusal kimlik inşasının bir aracı olarak kullanılmaya devam etmektedir. Rusya'da Ortodoks Kilisesi'nin, İran'da Şii İslam'ın ve Hindistan'da Hindu milliyetçiliğinin devlet politikalarıyla kurduğu ilişki, dinin kurumsal yapılarla bütünleştiğinde özgürlük alanlarını daraltabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, dini cemaatlerin bireyler üzerindeki manevi baskıları, Locke'un bireysel özgürlük modelinin pratik sınırlarını görünür kılmaktadır. Bu durum, seküler devletlerin yalnızca dinin devlet üzerindeki etkisini değil, dini kurumların birey üzerindeki etkisini de dikkate almak zorunda olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Locke'un bireysel vicdan özgürlüğünü esas alan hoşgörü anlayışı, bireyin devlete karşı korunmasını sağlayan bir anlayış sunarken, Marx'ın din eleştirisi, bireyin yalnızca devlete değil, aynı zamanda toplumsal ve ideolojik yapıların bütününe karşı özgürleşmesini hedeflemektedir. Dolayısıyla dinin özgürlük üzerindeki etkilerini kavrayabilmek için yalnızca bireysel düzeyde bir çözümleme yeterli değildir, aynı zamanda dinin toplumsal kurumsallaşmasını, ideolojik işlevlerini ve sınıfsal ilişkiler içindeki konumunu da çözümlemek gereklidir.

Sonuç olarak dinin birey ve toplum üzerindeki etkilerini anlamak için Locke'un bireysel haklar temelli yaklaşımı ile Marx'ın yapısal dönüşüm odaklı eleştirisinin birlikte değerlendirilmesi zorunludur. Modern toplumlarda din hem bireysel özgürlüklerin taşıyıcısı hem de toplumsal kontrolün aracı olabilir. Bu çift yönlü potansiyel, yalnızca felsefi bir tartışma konusu değil, aynı zamanda güncel siyasal, toplumsal ve hukuksal düzenlemeler açısından da yaşamsal bir önem taşımaktadır. Locke ve Marx'ın sunduğu teorik perspektiflerin eleştirel bir sentezi, özgürlüğü hem bireysel öznellik hem de toplumsal yapı düzeyinde güvence altına alabilecek daha bütüncül bir yaklaşım geliştirmeyi mümkün kılmaktadır.

YAZAR BEYANI / AUTHORS' DECLARATION:

Bu makale Araştırma ve Yayın Etiğine uygundur. Beyan edilecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Araştırmanın ortaya konulmasında herhangi bir mali destek alınmamıştır. Makale yazım ve intihal/benzerlik açısından kontrol edilmiştir. Makale, “*en az iki dış hakem*” ve “*çift taraflı körleme*” yöntemi ile değerlendirilmiştir. Makalede kullanılan ölçek için yazar tarafından ölçeğin orjinal sahibinden izin alındığı beyan edilmiştir. Yazar, dergiye imzalı “*Telif Devir Formu*” belgesi göndermiştir. Mevcut çalışma için mevzuat gereği etik izni alınmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuda yazarlar tarafından dergiye “*Etik İznine Gerek Olmadığına Dair Beyan Formu*” gönderilmiştir. Yazar, çalışmanın tüm bölümlerine ve aşamalarına tek başına katkıda bulunmuştur. / **This paper complies with Research and Publication Ethics, has no conflict of interest to declare, and has received no financial support. The article has been checked for spelling and plagiarism/similarity. The article was evaluated by "at least two external referees" and "double blinding" method. For the scale used in the article, it is declared by the author that permission was obtained from the original owner of the scale. The author sent a signed "Copyright Transfer Form" to the journal. There is no need to obtain ethical permission for the current study as per the legislation. The "Declaration Form Regarding No Ethics Permission Required" was sent to the journal by the authors on this subject. The author contributed to all sections and stages of the study alone.**

KAYNAKLAR

- ASAD, Talal (2003), **Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity**, Stanford University Press, Stanford.
- ASHCRAFT, Richard (1986), **Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government**, Princeton University Press, Princeton.
- BARBIER, Maurice (1999), **Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset** (Çev. Ömer Gözel), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- BBC NEWS (2011), “*The Islamic Veil Across Europe*”, **BBC Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), <https://www.bbc.com/news/world-europe-13038095> (Erişim Tarihi: 29.05.2025).
- CNN (2018), “*Inoculate Yourself with the Word of God: How Religion Can Limit Medical Treatment*”, **CNN Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), <https://edition.cnn.com/2018/02/07/health/religion-medical-treatment/index.html> (Erişim Tarihi: 29.05.2025).
- ÇARKOĞLU, Ali ve TOPRAK, Binnaz (2006), **Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, TESEV Yayınları, İstanbul.
- DUNN, John (1969), **The Political Thought of John Locke**, Cambridge University Press, Cambridge.
- EAGLETON, Terry (1976), **Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory**, Verso Publisher, London.
- EURONEWS (2022), “*Putin'i Destekleyen Rus Patriğin Ukrayna İşgalini 'Haçlı Seferi' Olarak Görmesi Ortodoksları Böldü*”, **Euronews** (E-Haber), <https://tr.euronews.com/2022/03/14/putin-i-destekleyen-rus-patrigin-ukrayna-isgalini-hacl-seferi-olarak-gormesi-ortodokslar-b> (Erişim Tarihi: 29.05.2025).
- FEUERBACH, Ludwig (2008), **Hristiyanlığın Özü** (Çev. Oğuz Özgül), Say Yayınları, İstanbul.
- FEUERBACH, Ludwig (2012), **Geleceğin Felsefesi** (Çev. Oğuz Özgül), Say Yayınları, İstanbul, 3. Baskı.
- FORSTER, Greg (2005), **John Locke's Politics of Moral Consensus**, Cambridge University Press, Cambridge.
- LEITER, Brian (2008), “*Why Tolerate Religion?*”, **Constitutional Commentary**, S.25(1), ss.1–27.
- LOCKE, John (1689), “*A Letter Concerning Toleration*”, **The Founders' Constitution** (Ed. Philip B. Kurland, Ralph Lerner), University of Chicago Press, Chicago.
- LOCKE, John (1690/1999), **An Essay Concerning Human Understanding** (Ed. Peter H. Nidditch), Clarendon Press, Oxford.

- LOCKE, John (1824), “*Mr. Locke’s Reply to the Bishop of Worcester’s Answer to His Second Letter*”, **The Works of John Locke: In Nine Volumes** (Ed. Thomas Tegg), C.IV, Thomas Tegg Publisher, London, ss.94-96 (Orijinal çalışma 1697).
- LOCKE, John (1967), **Two Treatises of Government** (Ed. Peter Laslett), Cambridge University Press, Cambridge, 2. Baskı.
- LOCKE, John (2012), **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup** (Çev. Mehmet Yürüşen), Liberte Yayınları, Ankara, 5. Baskı.
- LOCKE, John (2021), **The Reasonableness of Christianity, and A Discourse of Miracles** (Ed. Ian T. Ramsey), Stanford University Press, Stanford.
- LÖWITH, Karl (1964), **From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth Century Thought**, Columbia University Press, New York.
- MAHMOOD, Saba (2005), **Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject**, Princeton University Press, Princeton.
- MARX, Karl (2009), **Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi** (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara.
- MARX, Karl (2011), **Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi** (Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul, C.1.
- MARX, Karl (2013), **1844 El Yazmaları** (Çev. Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul, 8. Baskı.
- MARX, Karl (2014), **Yahudi Sorunu** (Çev. Muzaffer İlhan Erdost), Sol Yayınları, Ankara, 5. Baskı.
- MENDUS, Susan (1989), **Toleration and the Limits of Liberalism**, Humanities Press International, New Jersey.
- MILLS, R. J. W. (2021), “*Locke Against Innatism*”, **The Religious Innatism Debate in Early Modern Britain: Intellectual Change Beyond Locke**, Springer Publisher, Cham, ss.65–90.
- MOSLEM, Mehdi (2024), “*Wavering Theocratic Ideology and the Politicization of Shia Identity*”, **Contemporary Southeast Asia**, S.46(1), ss.89–115.
- NUMAO, Kei (John Kay) (2013), “*Locke on Atheism*”, **History of Political Thought**, S.34, ss.252–272.
- PARKER, Kim Ian (2004), **The Biblical Politics of John Locke**, Wilfrid Laurier University Press, Ontario.
- PRITCHARD, Elizabeth A. (2014), **Religion in Public: Locke’s Political Theology**, Stanford University Press, Stanford.
- SHIMOKAWA, Koji ve ANSTEY, Peter R. (2021), **Locke on Knowledge, Politics and Religion**, Bloomsbury Academic Press, London.
- TAKAI, Keisuke (2021), “*Salvation and Reasonableness in Locke’s Reasonableness of Christianity*”, **Locke on Knowledge, Politics and Religion** (Ed. Kiyoshi Shimokawa, Peter R. Anstey), Bloomsbury Academic Press, London, ss.189–213.
- TAYLOR, Charles (2007), **A Secular Age**, Belknap Press, Cambridge.
- WALDRON, Jeremy (2002), **God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke’s Political Thought**, Cambridge University Press, Cambridge.
- WALZER, Michael (1998), **Hoşgörü Üzerine** (Çev. Ahmet Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- WEBER, Max (2011), **Protestan Ahlak ve Kapitalizmin Ruhu** (Çev. Mehmet Köktürk), Bilgesu Yayıncılık, Ankara.